

Наим ҚАРИМОВ

АБДУЛҲАМИД
СУЛАЙМОН ҲҒЛИ
ЧЎЛПОН

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР «ФАН» НАШРИЕТИ
1991

ЧЎЛПОН—ТОНГ ЮЛДУЗИ

Тасаввуримда шундай бир манзара жонланади:

Шеърятнинг ашаддий шайдоларидан бири туни билан мижжа қоқмай, ўз калбидаги туйғулар шалоласини оппоқ қоғоз устига марварид доналаридек тўкмоқчи бўлади. Аммо бу шалола тобора кучайиб, жўшқин ва жиловсиз оқимга айланади-да, унга — ёш шоирга бўйин эгмай, кумуш кушлар каби оқ қоғоз устига қўнмайди. Лекин ёш шоир ҳам анойилардан эмас. У ўзини куршаган туйғуларни бетиним жиловлаб, уларни сўзлатмоқчи, чиннидек жарангдор, булбул навосидек сеҳрли ва оҳангдор сўзларга айлантормоқчи. Ёзади — ўчиради... Ўчиради — ёзади... Ниҳоят, шеър деб аталувчи туйғулар шалоласи оппоқ қоғозга кўчиб, шу қоғоз устида ракс тушаётгандек бўлади. Бу биринчи, машаққатли ва унутилмас ғалабага эришган шоир ўзидаги қувончни намоёиш этиш ва сочиш истагида хонтахта устидан туриб, эшикка талпинади. Тун аста эрий бошлаган, мовийлашган осмонда чарақлаб турган юлдуз тонг кўшигини айтаётган эди. Юлдуз шоирга ҳозиргина туғилган шеърнинг эгизаги бўлиб туюлди. У ҳам ўша шеър сингари дилбар, чароғон ва сирли эди. Шоир осмондаги гўзал юлдузга қараб: «Чўлпон!» — деб кўйди. У шундай деди-ю, ўзида аллақандай бошқа бир хиссиёт оқимини сизди. Сўнг шоша-пиша уйга кириб, ҳозиргина туғилган ва дастлабки сонияларини кечираётган шеърнинг тагига «Чўлпон» деб имзо чекди...

XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоларидан бири Чўлпоннинг тахаллуси шу зайлда пайдо бўлганми-йўкми, аниқ айтолмайман. Балки шундай туғилгандир, балки унга бошқа бир шоир Тонг юлдузининг исмини тахаллус қилиб олишга маслаҳат бергандир. Ҳар ҳолда унинг тахаллуси Тонг юлдузи билан боғлиқ.

Чўлпон... Бу нурли исми тилга олиш, унинг олтин қаламидан тўкилган бадият дурдоналарини ўқиш яқин-яқингача тақиқланган эди. Чўлпон яшаган замоннинг сиёсий тузуми уни ва у сингари ўнлаб улкан ижодкорларни маҳв этиб, барҳаёт қолган юзлаб ва минглаб сўз

санъаткорларини маънавий жиҳатдан ногирон этибгина қолмай, халқ кимнинг асарини ўқиши ва ундан лаззат олиши керагу, кимнинг асарини ўқиши ва ундан завқ шавқ олиши мумкин эмаслигини белгилаб берди. Чўлпон ва унинг қаламкаш биродарлари шу тарзда халқ учун ғоявий жиҳатдан зарарли асарлар муаллифи деб эълон қилинди. Бу сиёсий тузумнинг маддоҳлари бўлмиш калтабин ва нодон унсурлар эллик йилдан зиёд вақт мобайнида халқнинг ўз Чўлпонига бўлган интилишига тиш-тирноқлари билан тўсқинлик қилиб келдилар.

Холбуки, Чўлпоннинг бор-йўқ «айби» буюк истеъдодга эга бўлганлиги ва шу истеъдод меваларини тинимсиз равишда халққа армуғон этганлиги эди. Борди-ю Чўлпон исмли боғ гуркираб яшнаса ва халқ бу боғда унган анвойи мевалардан баҳраманд бўлса, бу унсурларнинг сўнги эллик йил ичида қилган тоат-ибодатлари чиппака чиққан бўларди. Шунинг учун ҳам улар ўзларининг сариқ чақага арзимайдиган маслакларига гард юктирмаслик ниятида Чўлпонга — Тонг юлдузига қарши курашиб келдилар.

Аmmo, халқнинг бахтига, Тарих исмли улуғ ҳакам бор. Унинг кўзини чалғитиш, уни алдаш, унга зўравонлик қилиш мумкин эмас. Бугун ана шу улуғ ҳакам туфайли Тонг юлдузини эллик йилдан зиёд муддатдан бери қуршаб келган зулмат барбод бўлиб, Чўлпон исмли мўъжиза кундан-кунга ўз чехрасини, ўз сеҳрини, ўз саховатини дорора намойиш этиб бормокда.

20—30 йиллардаги сиёсий-ижтимоий шароитдан, фақат Чўлпонларнинг эмас, балки Ойбекларнинг, Миртемирларнинг, Ҳамид Олимжонларнинг ҳам бошида ярқираган қиличдан беҳабар бўлган ёшлар 1937 йил тегиримонидан омон чиққан шоир ва ёзувчиларимизни замонасозликда айбламокчи бўладилар. Бу ҳам бирор самара бермайдиган, аксинча, фақат зарар келтирадиган уриниш. Сирасини айганда, Чўлпон ҳам 30 йилларнинг ўрталарига келиб, «янги давр»ни қуйлашга киришган, Абдулла Қодирий ҳам ўтмишни фақат қера буюқлар билан тасвирлаб, ўзининг совет ёзувчиси сифатидаги бурчини ўтай бошлаган, бошқа қатағон этилган шоир ва ёзувчиларимиз ҳам советлар замонида рўй бераётган ҳар бир ҳодисани олқишлаша бошлаган эдилар. Ушалар қаторида Гафур Гулом ҳам, Абдулла Қахҳор ҳам, Ғайратий ҳам, улар этагини ушлаган Амин Умарю Ҳасан Пўлатлар ҳам инқилоб берган бахтни қуйладилар ва ўз вазифаларини сталинча социализмни барпо этишга ёрдам беришда кўрдилар. Яъни Чўлпон,

Элбек, Шокир Сулаймон, Боту, Усмон Носир сингари шоирлар бошлаган иш уларнинг омон қолган қаламкаш биродарлари томонидан давом эттирилди.

Аммо бу ҳолни замонасозлик деб бугунги кун юксаклигидан туриб баҳолаш адолатдан эмас. Ўзбек ёзувчи ва шоирларининг дастлабки авлодлари Ленин ва Сталин номи билан қилинган барча ишлар халқ, жамият ва келажак манфаати йўлида амалга оширилганига чиндан ҳам ишондилар.

Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг совет воқелигини тасдиқлашга қаратилган асарларини баҳолашда тарихий даврни ҳисобга олмаслик асло мумкин эмас. Чўлпон сталинча социализмнинг барпо этилиш даври — 30-йилларнинг ўрталари сари яқинлашар экан, янги воқеликда рўй бераётган ўзгаришларни тасвирлаш ва куйлашга уринди. Уша йиллар танқидчилиги ҳам, сиёсий-ижтимоий тузум ҳам уни шунга мажбур этди. У эҳтимол ана шу йилларда ўз руҳига, ҳаётини акидалари ва дунёқарашига ҳамоҳанг бўлмаган мавзуларни ёритишда бадииятнинг юқори мезонларига риоя қилмагандир. Лекин шунга қарамай, бугун Чўлпоннинг барча оригинал ва таржима асарларини халқимизнинг муқаддас бойлиги сифатида тўплаш, ўрганиш ва эълон қилиш зарур. Шундагина унинг маданиятимиз равнақи йўлидаги машаққатли меҳнати бутун ранглари билан кўз ўнгимизда тўла-тўқис гавдаланади. Шундагина унинг порлоқ хотираси олдидаги бурчимизни адо этган бўламиз.

Чўлпон ўзидан бир-икки кўйлакни ортик йиртган устоз ва дўстлари Бехбудий, Авлоний, Фитрат, Ҳамза, Қодирийлар билан бирга XX аср ўзбек адабиёти осмонида Тонг юлдузи ўлароқ пайдо бўлиб, уларнинг фожиали тақдирига шерик бўлди. У Ҳамза сингари бор-йўғи 40 йил яшади. Аммо у ўзининг беназир истеъдоди ва ўлмас асарлари билан ўзбек адабиёти бўстонида бир умрга қолди.

XX аср бошларида ўз тарихининг янги бобини очган ўзбек совет адабиёти учун эса у ҳамиша Тонг юлдузи бўлиб қолажак.

Ҳаёт саҳифалари

Минг афсуски, Чўлпон ҳам ҳаётлик даврида, ҳам вафотидан кейинги узоқ йиллар мобайнида адабий сиёсатнинг шафқатсиз исканжасида бўлди. Ғайримаданий ва ғайриинсоний сиёсат уни маҳв этибгина қолмай, тарих саҳифасидан ҳам юлиб ташлаш учун барча чораларни кўрди: унинг қўлёзма ҳолда қолган меросининг бирон

сатри ҳам бизга етиб келмаган; уни ҳибсга олиш пайтида ашъвий далил сифатида олиб кетилган асарлар, ёзишмалар, ён дафтарлар куйдириб ташланган; унинг ва бошқа қатағон этилган ёзувчиларнинг асарлари босилган китоблар, рўзнома ва ойномалар мунтазам равишда кулга айлантириб келинган. Ана шундай ваҳшиёна муносабат орқасида на Чўлпоннинг тирик чоғида, на отиб ташланганидан кейин у ҳақда бирор мақола ё китоб чоп этилмадики, бундай манба асосида биз унинг ҳаёт йўлини тиклай оласак. Бугун бизнинг ва умуман Чўлпон ижоди мухлисларининг ихтиёрида унинг атиги ярим саҳифа келадиган таржимаи ҳоли бор, холос. В. Ян томонидан ёзилган ва 1934 йилда «Қатта Совет Энциклопедияси»нинг 61-жилдида эълон қилинган бу тарихий лавҳада ҳам унинг ҳаёт йўлини тасвирловчи ё унга ойдинлик киритувчи қарийб бирорта факт учрамайди. Ҳурматли китобхонда бу ҳақда тўғри тасаввур ҳосил бўлиши учун куйида ана шу тарихий-адабий лавҳани тўла келтирамиз:

«ЧЎЛПОН Сулаймонов Абдулҳамид Сулаймонович (1897 да туғ.), ҳозирги ўзбек ёзувчиси. Савдогар оиласининг кистови билан мадрасага жойлашиб, диний унвон олишга тайёрланган. Ўша даврда инқилобий бўлган жадидлар ҳаракати таъсирида Тошкентга қочиб бориб, мутолаа билан шуғулланди. Ч.нинг дастлабки пьесалари: 1917—19 («Ҳалил фаранг», «Чўрининг исёни», «Муштумзўр», «Ўртоқ Қаршибоев») Ўзбекистоннинг инқилобдан кейинги турмушига бағишланган бўлиб, ўзбек театрларида муваффақият қозонган. 1924—26 да Ч.нинг учта шеърлар китоби: «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари» босилиб чиққан бўлиб, Ч. бу тўпламлардаги буржуа миллатчилигининг кучли таъсиридан кейинчалик халос бўлган. Ч. ўзбек шеърини ислоҳот этди, форс-араб қонунларини енгиб ўтиб, тилни халқ нутқиغا яқинлаштирди. Ч.нинг сўнгги энг муҳим асарлари: мусиқий комедияси «Хужум», 1927 (В. Ян билан ҳамкорликда) — ўзбек хотин-қизларининг озодликка чиқиши ва руҳонийлар таъсирига қарши кураш тўғрисида, «Ев» қиссаси, 1931 — колхоздаги яширин зараркунандалик тўғрисида ҳамда «Кеча ва кундуз», 1931. Ч. Шекспирнинг «Ҳамлет», Гоццининг «Турандот», Горькийнинг «Она», Файконинг «Портфелли киши», Третьяковнинг «Ҳайқир, Хитой!» ва бошқа кўплаб асарларни таржима қилган».

В. Ян бу лавҳани ёзишдан олдин ўша вақтда Москвада яшаган Чўлпон билан суҳбатлашиб, ундан етарли маълумотлар олган. Шунинг учун ҳам унинг аксар маълумотларига ишонч билан қарамоқ мумкин. Аммо В. Ян

адабиётшунос бўлмагани сабабли айрим саналарга эркин
 муносабатда бўлган. Хусусан, Чўлпон Лъесаларининг
 1917 ва 1919 йиллар оралиғида ёзилгани хақидаги маълум
 тарих ҳақиқатига мутлақо тўғри келмайди. «Уй-
 гончи» тўпламининг 1924 йилда «Кеча ва кундуз» ро-
 манининг 1931 йилда ёзилгани ҳам тўғри эмас. Шунга
 қарамай Чўлпоннинг ҳаёти ва ижодига оид ягона биб-
 лиография аҳамиятга молик ҳужжат шу лавҳагина, холос.
 Чўлпон ҳаёт ҳаётлик маҳалида ҳам «халқ дўстлари»
 нинг қалтаклари остида яшагани сабабли унинг ижоди
 мактаб программаларига киритилмади, дарслик ва хрес-
 томатияларда унинг ҳаёти ва ижодига доир маълумот-
 лар берилмади. Аммо бу борада проф. А. Саъдийнинг
 «Ўзбек буржуа адабиёти, XIX ва XX аср» номли 6-ўқув
 йили учун ёзилган дарслиги истисно бўлиб, унда Чўлпон
 ижоди дўстларида бир ярим бетлик маълумот берилган
 ва унинг «Дўхтур Мухаммадёр» хикоясининг тўла матни
 ўқувчиларга тавсия этилган. Афсуски, бу маълумотномада
 ҳам Чўлпон ҳаётига тааллуқли бирор сўзни ўқимаймиз.
 Худдасиз атоқли шоирнинг ҳаёт йўлини тиклаш шу
 нафақат кундуз унун факулдада мураккаб бир юмушдир.
 Алар кейинги бир-икки йил ичида эълон қилинган ё оғ-
 дақи маълумот сифатида илмий муаммога келиб кирган
 айрим нотўғри фактларни эътиборга олсак, бу юмуш-
 нинг янада маънақатли экани аён бўлади.
 Чўлпон 1897 йили Фарғона вилоятининг Андижон
 шаҳрида қарашли Катотерак маҳалласида туғилди.
 Унинг туғилган санаси тўғрисида илмий ва мемуар ада-
 биётда турлича маълумотлар юради. Хусусан, шоирнинг
 ҳаёт ҳаёт бўлган синглиси Фойка аянинг айтишича,
 унинг муҷалисақ бўлиб 1902 йил Андижон зилзила-
 си нўйиб берганида тўрт ёшда бўлган зилзила пайтида
 ширданми ё девор орасиданми силжиган синч унинг бо-
 шинга келиб теккан ва бутун умрга из қолдирган. Чўлпон-
 нинг андижонлик замондоши шоир Улфат ҳам унинг
 муҷалисақ эканини айтиб, 1898 йилда таваллуд топгани
 ҳақида маълумот беради. Аммо Чўлпон В. Ян билан
 қилган суҳбаотида ҳам НКВД камокхонасида махсус анке-
 та тарни тўлдирганида ҳам ўзининг 1897 йилда туғилган-
 ини тасдиқлайдики, бу сўнги сана бевосита Чўлпон
 замондаш айтиш дўстлиги ва ёзиб қолдирилганлиги ту-
 файли биз унун муътабар маълумот бўлиб қолади.
 Чўлпоннинг отаси Андижоннинг обрўли кишиларидан
 бўлиб, савдо сотиқ ишлари билан шуғулланган. У кўпроқ
 газлама савдосини билан банд бўлгани сабабли хизмат
 кўрасидан расулликчиликчи билан ҳам яқин талоқда

бўлган. У рус мануфактура савдоси билан бақамти ишлаб, фақат Фарғона вилоятида эмас, балки Шарқий Туркистонда — Қашғарда ҳам савдо ишларини кенг йўлга қўйган, хуллас, унинг номи Андижон аҳли ўртасида канчалик машхур бўлса, Қашғар уйғурлари ўртасида ҳам, Андижондан Оренбургга қадар бўлган савдо ва саноат шаҳарларида ҳам шунчалик маълум эди. Сулаймон Мулла Муҳаммад Юнус ўғли ёхуд, андижонликлар тили билан айтганда, Сулаймон баззоз ўз даврининг илғор зиёлиларидан бири бўлиб, андак шоиртаъб киши ҳам эди. У ўзининг аксар ҳолларда эшонлар ва муллалардан иборат даврасида ҳажвий шеърлар ўқиб; дўст-ёрларини кулдирад, ўзининг ижод ва нафосат аҳлига ҳам яқинлигини намойиш этар ва бу билан фахрланар эди. У Расво тахаллуси билан ёзган шеърларига тартиб бериб, уларни девон ҳолига келтирган. Бугунги кунда Чўлпоннинг андижонлик қариндошлари архивида сақланаётган бу девон қўлдан-қўлга ўтиб титилиб кетган бўлса-да, Сулаймон баззознинг адабий истеъдоди ҳақида муайян тасаввур бериши мумкин.

Чўлпоннинг онаси Ойша ая саводсиз аёл бўлишига қарамай, ҳар ҳолда онасидан халқ ижодига бўлган майлни мерос қилиб олган эди. Шунинг учун бўлса керак, нафақат Чўлпон, балки шу оилада туғилган бошқа фарзандлар ҳам адабиётга, нафис сўзга ҳурмат туйғуси билан йўғрилиб ўсдилар. Ойша ая ўн тўртта фарзанд кўрди. Аммо улардан фақат тўрттасигина омон қолиб, бошқалари гўдаклик чоғидаёқ нобуд бўлган. Абдулҳамид бу оиланинг тўнғич фарзанди бўлиб, ўзидан кейин дунёга келган Комила (1902), Фозила (1905) ва Фоика (1908) исмли сингилларига ака бўлди. Ҳозир бу тўрт фазанддан фақат Фозила ва Фоика аялар Андижонда Чўлпон учун ҳам чироқ ёқиб, ҳаёт кечирмоқдалар.

Фоика ая Фозила аяга нисбатан жиндак ёш ва азобуқубатларга жиндак чидамли бўлгани сабабли Чўлпон ҳаёти ва ижодига оид воқеаларни яхши эслайди: «Акамнинг, — деб ҳикоя қилади у, — ота ва она томондан боболари Ўш вилоятига қарашли Еркишлоқдан бўлиб, улар узоқ даврлар мобайнида боғдорчилик билан шуғулланганлар. Акам нима учундир кўпинча Мирза Бедил номини тилга олиб:

Чўлпон чопони зевак ўзбекнинг ўғлидир,
Бедил сулоласидан — асли тўғридир, —

деган байтни айтиб юрар эди. Мен алламаҳалгача бизнинг ота-боболаримиз улуғ форс шоири Бедил сулола-

сидан бўлса керак, деб ўйлаб юрар эдим. Аммо кейинчалик билсам, ота-боболаримизнинг еттинчи бўғинида Мирза Бедил деган бошқа бир киши ўтган экан. Акам ана шу кишининг сулоласига мансуб эканлигимизни ўзининг бир шеърда баён қилган ва бояги байт шу шеърдан олинган экан.

Биз болалик пайтимизда Еркишлоқда нимадир сабаб бўлиб, жанжал-сурон кўтарилган. Бошқа кишлоқ аҳли қатори биз ҳам қувғинга учраб, кишлоқдан қочишга мажбур бўлганмиз. Адирга чикиб, қапа тикиб, дехқончилик билан шуғулланганмиз».

Фойқа ая Еркишлоқда кўтарилган тўполон сабабларини эслай олмаса ҳам унинг мустамлакачилик сиёсати оқибатида рўй берганини сезиш қийин эмас. Чўлпон бу пайтда Фойқа аяга нисбатан хийла катта бўлгани сабабли Еркишлоқда бўлиб ўтган фожиали воқеаларни бутун умрга эслаб қолган ва қисман шунинг учун ҳам ўзбек халқининг миллий мустақиллиги учун курашга бел боғлаган бўлиши мумкин.

Хуллас, Еркишлоқдан — ўз тупроғидан қувғин қилинган оила адирда, афтидан, бир-икки кузни — йиғим-терим фаслини ўтказгач, секин-аста Андижон сари силжий бошлайди.

Сулаймон Мулла Муҳаммад Юнус ўғли ўз оиласини боқиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилар экан, боғдорчилик ва дехқончилик касбидан секин-аста савдо соҳасига ўтади. У тўнғич фарзандини дастлаб мадрасага беради, кейин эса келажак Уруссия билан боғлиқлигини тушуниб, унинг рус-тузем мактабида таҳсил олиши учун шароит яратади. Шу тарзда Чўлпон ёшлик чоғлариданок ҳам мусулмонча таҳсил самаралари, ҳам оврўпоча билим асослари билан танишади. Айрим замондошларнинг гувоҳлик беришича, у кейинчалик ҳам ўзбек ва рус хусусий муаллимлар кўлида таҳсил кўриб, ҳар икки мактабда олган сабоқларини мустаҳкамлашга эришди.

Сулаймон Мулла Муҳаммад Юнус ўғли гарчанд фарзандини рус-тузем мактабига элтиб, унга замонавий билим бериш чораларини кўрган бўлса-да, у аслида Чўлпонни руҳонийлар даврасига олиб киришни ва унинг мударрис бўлишини орзу қилар эди. Шу мақсадда у Чўлпоннинг ўз уйига тез-тез меҳмон бўлиб келган домла-эшонларнинг назарига тушишини истар эди.

«Ғира-шира эсимда бор, — деб ҳикоя қилади Фойқа ая. — Уйимизга отамнинг меҳмонлари — домла-эшонлар келиб, масала талашар эди. Афтидан, отамнинг хоҳишига қарамай, акам уларнинг олдига бориб, чой-пойдан хабар олишни хаёлига ҳам келтирмаган. Шунинг

учун ҳам отам ундан ранжиб, «Чой-пойдан ҳам хабар олишни билмайди», деган эди. Энди билсам, шу кезларда акамнинг дунёқарашларида катта ўзгаришлар пайдо бўла бошлаган, шу туфайли у меҳмонларнинг суҳбатларини хуш кўрмаган ва ўзвини улардан йироқ олишга мажбур бўлган экан».

Чўлпон ўз ҳаётининг ана шу палласи ҳақида В. Янга ҳам сўзлаб берган. Унинг 1933 йилга оид кундаликларида бундай лавҳани ўқиймиз:

«У менга ўзининг таржимаи ҳолини сўзлаб берди ва мен уни шу заҳотиёқ ёзиб олдим. Дарвоқе, у бундай воқеани ҳам ҳикоя қилган:

— Ешлик чоғимда Фарғонада газмол билан савдо қилувчи отам мусулмончиликка ҳаддан зиёд берилган бўлиб, муллалар билан дўст тутинган эди. У мени ҳам муллавачча қилиб ўстириш ниятида таҳсил кўриш учун мадрасага берган. Мен у ерда бир киши билан танишдим ва бу киши менга таъсир кўрсатди. У Қуръонни бошдан-оёқ ёд олган мулла бўлгани учун мударрис деган нуфузли унвонга сазовор бўлган. У Истамбулдаги пантуркистлар марказидан пантуркистлар ва панисломистлар таълимотини тарқатиш учун Хитой Туркистонига юборилган ва Фарғонада ташвиқот учун тўхтаган бир турк эди. У мени турли-туман муаммолар билан биринчи марта таништириб, менда сиёсий ва адабий ишга қизғин ҳавас уйғотган. Мен Қуръонни ёдлашдан иборат сабоқлардан сўнг ҳамма нарсани унутиб, кўчага югурар ва янги рўзнамаларни сотиб олар эдим. Аммо мударрислик қилиш ўрнига мен миллий ўзбек ёзувчиси бўлишга аҳд қилдим, отамдан ҳам, мулладардан ҳам қочиб Тошкентга бордим ва у ерда шеърлар, ҳикоялар ёзиб, журналларга юбордим».

Бу воқеа, чамаси, 1913—1914 йилларга оид бўлса керак. Мутахассислар Чўлпон ижодининг бошланишини худди шу йиллар билан белгилайдилар.

Юқорида келтирилган кўчирмага изоҳ тариқасида шунини айтиш лозимки, яқин-яқингача аксилинқилобий таълимот сифатида қораланиб келинган пантуркизм ва панисломизм мусулмон халқларини ўзаро бирлаштириб, уларнинг бадий, лисоний ва диний маданиятини янги тарихий даврда ривожлантириш ғоясини кўтариб чиққан. Сталинизм эса мусулмон халқлари, шу жумладан туркий халқларнинг ўзаро бирлашишига қарши тиш-тирноғи билан курашиб, уларни парчалаш ва ғоявий раҳбарларини йўқ қилишни ўзига мақсад қилиб олди. XX аср бошларида пайдо бўлган жадидлар ҳаракати Чўлпон

сингари ёшларни ўз халқининг, она юртининг саодати йўлида бирлашиб, унинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги ҳамда маданий тараққиёти учун курашга жалб этди.

В. Ян Чўлпоннинг юқоридаги ҳикоясини давом эттириб, унинг бундай сўзларини келтиради: «Ўшанда биз, ёш ўзбек ёзувчиларининг ҳаммаси Фитрат таъсирида эдик, у ўзбек шеър тузилишининг ислохотчиси сифатида эски арабий-форсий шакллар ва шаблонлардан холи бўлиб, жонли, реал халқ тилида ёза бошлаган эди».

Фитрат Чўлпон сингари ёшлар қаршисида бояги туркка нисбатан юксак ҳодиса эди. Шунинг учун ҳам унинг турк билан танишув орқали Фитрат бошлиқ жадидлар ҳаракатига келиб қўшилиши табиий ҳолдир.

Чўлпонни 1912 йилдан ғойибона, 1916 йилдан эса яқиндан билган замондоши Лазиз Азиззода унинг адабий ижоди 1913 йилда бошланганини таъкидлаб, асарлари «Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» газеталари ва Оренбургда нашр этилган «Шўро» журналида босилганлиги ҳақида маълумот беради. Чўлпоннинг андижонлик асрдоши Улфат эса унинг асарлари Боғчасаройда И. Гаспринский томонидан чиқарилган «Таржимон» рўзномаси ва «Ойна» журналида ҳам чоп этилгани ҳақида маълумот беради. Агар Чўлпоннинг 1917 йилда Фитрат муҳаррирлик қилган «Хуррият» газетаси ва 1919 йилда «Тонг» журнали, шу йили Назир Тўракулов ташкил этган «Янги Шарқ» газетаси ва «Инқилоб» журналида ва бошқа талай нашрларда фаол иштирок этганини эътиборга олсак, унинг инқилоб арафаси ва Октябрнинг дастлабки давридаёқ қайнаб ижод қилгани, ўз қалами билан халқ тарихининг энг масъулиятли фаслида курашгани, халқ олдида турган қоронғи йўлни ўз эътиқодининг нури билан ёритишга интилганининг гувоҳи бўламиз.

Шоир ҳаётининг шу даврига оид бир хотира мавжуд. Бу хотира унинг шахсий турмушига тааллуқли бўлса ҳам, сўз Чўлпоннинг ҳаёт саҳифалари устида борар экан, уни четлаб ўтиш мантиқдан эмас. Аммо гапни хийла олисдан бошлаш керакка ўхшайди.

Бундан бир неча йиллар илгари Навоий номидаги Катта опера ва балет театрида Флора Қайдани деган машҳур раққоса хизмат қилган. Шу раққосанинг онаси андижоннинг Қатортерак маҳалласида отинлик қилган бўлиб, Чўлпоннинг сингиллари унинг қўлида хат-савод чиқарганлар. «Флора Қайданининг онаси — отин ойи билан бир хонада Чоржўйдан келган Обида исмли қиз ҳам яшар

эди, — ҳикоя қилади Фоиқа ая. — Акам шу кизга кўнгил қўйган, аммо у акамнинг меҳрига меҳр билан жавоб бермаган эди. Шундан сўнг акам Моҳирўя деган татар қиз билан танишиб, унга уйланган ва у билан Оренбургга кетган. Моҳирўя ўқитувчи эди. У чиройли, хушбичим, ширин муомалали аёл эди. Отам-онам ҳам унга яхши кўз билан қарашди. Аммо акам Моҳирўядан фарзанд кўрмади. Бу ҳасратли ҳолатнинг устига Моҳирўя акамнинг дўстлари келганда, уларга қўпол муносабатда бўлиб, акамнинг юзини ерга қаратди. Натижада акамнинг кўнгли ундан совий бошлади. Акам Моҳирўядан ранжиб юрган ана шу кунларда Обида иттифоқо Чоржўйдан қайтиб, яна акамнинг муҳаббатини қозонди. Унинг меҳри қайта олов олиб, Моҳирўядан ажрашди-да, Обидани никоҳига олди. Аммо Обида ҳам фарзандлик бўлмади. Бу ҳам ҳолва экан, тез орада унинг руҳий касалликка мубтало бўлгани маълум бўлди. Шундай қилиб, акам Обида билан ҳам ажралди.

Ахмет Зеки Велидийнинг «Бугюнкю тюркили Тюркистан ва якин тарихи» (Истамбул, 1981) асарида берилган маълумотга кўра, Чўлпон 1917—1918 йилларда Убайдуллахўжа, Мирмуҳсин ва бухоролик Абдулҳамид Ориф ўғли билан биргаликда Оренбургга бориб, Бошқирдистон ҳукумати раисининг секретари вазифасида хизмат қилган. Бу фактга суяниб айтиш мумкинки, Чўлпон Оренбургга номлари юқорида тилга олинган юртдошлари билангина эмас, балки ёш рафиқаси Моҳирўя билан ҳам бирга борган. Гарчанд бу сафардан кузатишган мақсад биз учун қоронғи бўлса-да, Чўлпоннинг «Шўро» журнали орқали бошқирд маданияти ва бошқирд зиёлилари билан алоқаси шу кезларда давом этган, туркий халқларнинг мустақилликка эришиш билан боғлиқ масалалар ўрганилган, дейиш мумкин. Аммо, афтидан, шу даврда Бошқирдистонда авж олган ҳарбий ҳаракатлар туфайли ўзбек жадидларининг қондош халқ хузурига сафари натижасиз тугаган.

Шу нарса диққатга сазоворки, Чўлпон ва ҳамроҳлари Оренбургда бўлган чоғларида Маннон Уйғур бошчилигидаги Карл Маркс номи ўзбек драма труппаси ҳам агитпоездда бошқирд диёрига боради. 1918 йилнинг август ойида бошланган гастроль Тошкент билан Оренбург ўртасида жойлашган шаҳар ва темир йўл бекатларида давом этиб, нҳоят, ноябрь ойида яқунланади. Ўзбек артистлари уч ой давомида ўз санъатлари — спектакллари, куй ва қўшиқлари билан граждандлар уруши йилларида ҳолдан тойган аҳолига маънавий озиқ ва

завк-шавк бағишлайдилар. Аниқ айтиш мумкинки, шу труппанинг Оренбургда ўтган томошаларида Чўлпон ҳам қатнашган ва унинг Уйғур, Аброр Хидоятлов каби ўзбек театр санъатининг қалдирғочлари билан дўстлашуви шу ерда бошланган.

Чўлпон Оренбург сафаридан қайтгач, 1919—1920 йилларда Тошкентда «Иштирокиюн» (1920 йилдан «Қизил байроқ» деб аталган) газетасида ва бошқа вақтли нашрларда публицистик мақолалар, очерклар ва шеърлар билан қатнашади. Шу йилларда янги туғилиб келаётган ўзбек адабиёти ва публицистикасининг таниқли арбобларидан бирига айланган Чўлпонни ўзбек жумхуриятининг такдири ҳал бўлаётган турли вилоятларга таклиф этадилар. У 1919 йилнинг куз ойларида Назир Тўрақуловнинг таклифи билан Фарғона вилояти Миллий ишлар мудириятининг органи — «Янги Шарқ» газетасига ишга боради. «Бирлашингиз, бутун дунё меҳнаткашлари!» ва «Яшасин Шарқ озодлиги!» шиорлари остида чиққан бу газетада Чўлпон шу ғоялар руҳидаги мақола ва шеърларини кўплаб эълон қилади.

Кейинчалик у тергов пайтида Назир Тўрақуловнинг миллатчилиги тўғрисида маълумот беришга мажбур бўлганида, ўша йилларни бундай сўзлар билан эслайди: Мен Тўрақуловни йирик пантуркистлардан бири сифатида инқилобга қадар билар эдим. У билан шахсан 1919 йилда, Фарғонада вилоят халқ таълими бўлимининг раҳбари ва пантуркистларнинг «Янги Шарқ» рўзномасининг муҳаррири бўлган пайтида танишганман. Ҳозирги пайтда Қрим дорилфунунида хизмат қилаётган пантуркистлар — Ходи Файзий ва Мустақаев Абдулла Бегий унинг ўнги кўли эдилар. Бу газетада менинг миллатчилик руҳидаги асарларим ҳамиша навбатсиз босилиб турарди».

Бу сўзлар қийноқ ва азоблардан кейин айтилган ё Чўлпон берган маълумотлар асосида қайтадан, терговчи томонидан ёзилган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам унинг Н. Тўрақуловни ҳам, Х. Файзий ва Абдулла Бегийни ҳам пантуркист сифатида баҳолашини Чўлпоннинг соткинлигига йўйиш мумкин эмас. Биз бу сўзларни келтириш орқали хурматли ўқувчининг эътиборини бошқа нарсага қаратмоқчимиз. Юқорида келтирилган кўчирмада Чўлпон фақат қаламкаш биродарларини эмас, айти пайтда ўзини ҳам миллатчи сифатида қораламоқда. У «Янги Шарқ» газетасида босилган шеър ва мақолаларини «миллатчилик руҳидаги асарлар», деб тан олмоқда ёхуд тан олишга мажбур бўлмоқда.

Ажабо, мазлум Шарқ халқларининг, шу жумладан

Ўзбек халқининг миллий озодлиги ва мустақиллиги учун курашган, ўз асарларини ана шу қутлуғ мавзуга бағишлаган шоир ва ёзувчилар наҳотки миллатчилар бўлса?! Йўқ, улар — Чўлпон ҳам, Н. Тўрақуловлар ҳам миллатчилар, пантуркистлар эмас, балки ўз халқларининг фидойи фарзандлари эдилар. Уларнинг бирдан-бир мақсади меҳнатдан, зулмдан елкаси яғир бўлган халқини ижтимоий озодлик ва фаровонликка олиб чиқиш эди. Шу йилларда Ленин номи билан, партия номи билан ўзбек юртига, умуман Ўрта Осиёга келган ва ҳокимият жиловини ўз қўлига олган кимсалар эса социализм учун кураш баҳонаси остида жабрдийда халқни асрий зулм сиртмоғида ушлашнинггина чорасини кўрдилар: халқ таланди, унинг бойликлари ташиб кетилди, фидойи фарзандлари устига тухмат тошлари отилди. Ўрта Осиё халқларини — қадимдан қондош ва жондош бўлган элатларни бир-бирига боғловчи темир занжирларни ҳам бузишга уриниб, уларни боғлашга ошиққан кишиларни пантуркистлар деб эълон қилдилар. Ўзбек «пантуркистлари» олиб бораётган иш келажакда улуғ империя учун ҳавфли бўлишини сезган ҳокимият Миллий ишлар мудириятининг газетасини нашр этишни тез орада тақиқлаб қўйди. 1921 йил январидан бошлаб «Янги Шарқ» ўрнига Фарғона вилояти фирқа ва ижроия қўмиталарининг «фикр тарқатувчиси» «Меҳнат байроғи» газетаси чиқарила бошлади.

Фарғонадан Тошкентга чақириб олинган Назир Тўрақулов 1922 йилда Туркистон иштирокиюн фирқасининг янги нашри — «Инқилоб» журнаliga бош муҳаррир этиб тайинланди. У журналнинг ўқимишли бўлиши учун унда сиёсат, иқтисодиёт, таълим ва тарбия, миллат ва миллият, доҳилий ва хорижий хабарлар сингари бўлимлар билан бирга адабиёт бўлимини ҳам ташкил қилиб, Абдулла Қодирий, Ҳожи Мўин, Элбек, Шокир Сулаймон сингари ёзувчилар қаторида Чўлпонни ҳам ўз асарлари билан қатнашиб туришга таклиф этди. Шу йили унинг ташаббуси билан «Ҳақиқат» журнаli ҳам ташкил этилди. «Динсиз жамият, жамиятсиз дин йўқдир» шиори остида нашр этилган бу журналга Н. Тўрақуловнинг дўсти Холмуҳаммад Охундий муҳаррирлик қилиб, унда ислом динининг оёқ-ости бўлиши ва халқнинг ялпи дахрийлашиши натижасида юзага келиши мумкин бўлган руҳий ва маънавий фожиалар ҳамда диний ислохот билан боғлиқ асарлар, илмий ва оммабоп мақолалар ёритилди. Н. Тўрақулов ва Х. Охундийнинг илтимоси билан Чўл-

пон бу нашр фаолиятида ҳам муаллиф сифатида иштирок этди.

Аммо Чўлпон бу даврда Бухоро Халқ Жумҳуриятининг раҳбарларидан бири — Фитратнинг таклифи билан «Ахбори Бухоро» газетасининг муҳаррири лавозимида ишламоқда эди. У 1921—1922 йилларда ушбу газетада хизмат қилар экан, Бухоро Марказий инқилоб қўмитаси ва Марказий Иштирокиюн фиркасининг Файзулла Хўжаев ва Фитрат томонидан шакллантирилган маданий-ижтимоий дастурини амалга оширишга катта куч сарфлади. Бахтга қарши, Бухоро инқилобини тайёрлаган кучларга қарши кураш бошланиб, Бухоро Халқ Жумҳуриятини Ўзбекистон билан қўшиш ҳаракати авж олганда, Фитрат ўз ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида Москвага кетди ва Лазарев номидаги институтда илмий иш билан шуғулланди. Фитратга отила бошлаган тош ўзига келиб тегмасин учун Чўлпон ҳам Бухорони тарк этишга мажбур бўлди. У Тошкентга келиб, ижодий ишларини давом эттирди ва 1923 йили Андижонга бориб, «Дархон» газетасида босмачиликка қарши ўзининг ўткир қалами билан курашди.

Сўнги йилларда Чўлпоннинг ана шу газетада ишлаши муносабати билан жумҳурият матбуотида турли мақолалар, хотиралар ва суҳбатлар эълон қилинмоқда. Чунончи, ёзувчи Ваҳоб Рўзиматов партия ва меҳнат ветерани, сталинча зулм тегирмонидан омон чиққан Исҳок Ғозиев билан қилган суҳбатида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил 11 декабрь) суҳбатдошини «Дархон» газетасининг масъул муҳаррири, Чўлпонни эса шу рўзнома масъул муҳаррирининг ўринбосари деб атайди. И. Ғозиев унинг ушбу газета муносабати билан берган саволига қуйидаги жавоб сўзларини айтади:

«И.Ғ. — «Дархон» — босмачиликка қарши ғоявий кураш, бу борада халқ орасида кенг миқёсда ташвиқот-тарғибот олиб бориш юкланган оммавий газета эди. Унинг масъул муҳаррири мен, муҳаррир ўринбосари Абдулхамид Сулаймон — шоир Чўлпон эди. Техник редакторимиз — Боис Қориев.

В.Р. — Шоир Олтойни айтаётибсиз-да?

И.Ғ. — Ҳа. Газета босмачилик тугагунга қадар турди. Дарвоқе, вафотидан сал бурунроқ учрашганимизда, Боис Қориев айтган эди. Маҳсидўзлик маҳалласидаги «Октябрь» кутубхонасида «Дархон»нинг баъзи сонлари сақланиб қолган экан».

Чўлпон 1932 йил 27 майда Москвадан ВКП(б) МК ўрта Осие бюросининг котиби Бауман номига йўлла-

ган аризасида ўз ҳаётининг худди шу даври тўғрисида бундай маълумот беради: «Босмачилик ҳаракатининг узил-кесил тугатилиши даврида фронт ўзбек газетасида ишлаш учун Фарғона (Адижон)га бордим (1923). Мен Фарғонага Туркистон Марказий Ижроия Кўмитасининг сафарбар этиши ва Туркфронт Инқилобий Ҳарбий Кенгашининг командировкасига кўра, Абдулхай Тожиев билан бирга бордим. У «Дархон» фронт газетасининг муҳаррири, мен эсам техник муҳаррири ва адабий ходими эдим. Бу газета ўз вақтида жуда ҳам яхши фикрларга сазовор бўлди. Менинг бу ишим тўғрисида А. Тожиев, Тодорский (Фарғона фронтининг собик кўмондони), Сегизбоев, Али Хўжаев ва Биксон ўртоқлар хабардорлар».

Афтидан, «Дархон» газетаси ўз вақтида катта инқилобий аҳамият касб этган ва Андижон аҳли ўртасида эътибор қозонган. Бинобарин, Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихидан материаллар» китобида бу ҳақда қуйидаги сўзларни бежиз айтмаган: «Дархон» — 1923 йил, Андижон фронт сиёсий саркотиблиги томонидан босмачиликни тугатиш даврида чиқарилди. — деб ёзади у. — Масъул муҳаррир: Абдулхай тожи. Езишувчилари: Чўлпон ҳам Боис Қориев (Олтой) эди. Бепул тарқатилди. Босмачиликни тугатишда бу газетанинг тутган ўрни жуда катта».

Афсуски, Чўлпоннинг бутун ижодий ва ижтимоий фаолияти сингари унинг «Дархон» газетасида олиб борган инқилобий аҳамиятга молик ишлари ҳам 1937 йилдаги тергов чоғида ўзининг акс баҳосини олди. Ҳақиқатни оёқости қилган терговчилар Чўлпон ва А. Тожиевнинг бу газетадаги фаолиятларини қоралаб, ажойиб инсонни ўзига ва дўстига нисбатан тухмат қилишга мажбур этдилар. Улар зулмидан сабр қосади тўлган Чўлпон қуйидаги «эътироф» остига имзо чекишга мажбур бўлди: «1923 йили Абдулхай Тожиев Фарғонага босмачиликка қарши курашга сафарбар этилди. Абдулхай Тожиев ушбу сафар ҳақида ташкилотнинг («Миллий иттиҳод» ташкилоти кўзда тутилмоқда — Н.К.) аъзоларига мен иштирок этган кенгашларнинг бирида хабар берди. Дарвоқе, Абдулхай Тожиевнинг таклифи билан мен ҳам газета ходими сифатида у билан бирга бордим. Мендан ташқари, у яна Олтой тахаллуси билан танилган Боис Қориевни (Босид Қориевнинг укаси) ҳам олди. Олтой кўзга кўринган пантуркист бўлиб, Боту иши бўйича кенгашда

Абдулхай Тожиев, мен ва Боис Қориев кенгашда эканимизда, Обид чаток уйида бўлган кенгашда қозир

бўлдик. Обид чаток ана шу кенгашда сўзлаб, эндиликда, НЭП жорий этилган даврда босмачиликка қарши ҳеч қандай чора кўришга ҳожат қолмайди, зероки, босмачилик ҳаракати ўз-ўзидан тугайди; босмачилик Совет ҳокимиятининг зулмга асосланган сиёсатининг натижаси, модомики, НЭП бу сиёсатга нуқта қўяр экан, омма ҳам босмачиликни бас қилади, — деди. Абдулҳай Тожиёв Обид чатокнинг далилларига рози бўлди.

Ана шу кенгашда «Дархон», яъни «Афв» деган фронт газетасини яратишга қарор қилинди. Бу газетада миллатчилик ғоялари кўтарилди, жумладан, мен миллатчилик мазмунидаги бир қанча шеърларни эълон қилдим. Газетага Тожиёвнинг ўзи муҳаррирлик қилди, у Тошкентга кетганида эса мен бирдан-бир муҳаррир бўлиб қолдим».

Оқни қора қилиб кўрсатишнинг моҳир усталари бўлган терговчилар Чўлпонга 1937 йилда «Дархон» баҳонаси билан ҳам тош отишга эришдилар. Лекин Чўлпон бугун, бизнинг назаримизда, сиртмоқ тагида айтилган бу сўзлари билан ҳам «Дархон» газетасининг пайдо бўлиши ва ўзининг ундаги иштироки тўғрисида қимматли маълумотларни бермоқда. Фақат бу сўзлар устига терговчилар томонидан сепилган қора қуяни пуркаб ташласак бўлгани! Улар остидаги катта, ёруғ ҳақиқат Чўлпон ҳаётининг кичик, ammo муҳим бир қиррасини нурлантириб турганини кўрамиз.

Чўлпоннинг «Дархон» баҳонаси билан Андижонга қилиши унинг ҳаётида янги саҳифани очиши лозим эди. У Тошкентга кўчиб кетганидан буён ота-онаси бағрига фақат ахён-ахёндагина борадиган одат чиқарди. Фарзандининг мударрис бўлишини орзу қилган, уни шарият пешволарини ҳурмат қилишга ўргатмоқчи бўлган ота ўз истак-умидларининг чиппакка чиққанини кўриб, Чўлпонни кўпчилик олдида изза қилган ва қарғаган эди. Шундан кейин ота билан бола ўртасидаги меҳр дарахти қурий бошлади. Чўлпон Андижондан, ота хонадонидан бош олиб кетди.

20-йилларнинг бошларида Андижонда уезд-шаҳар инкилобий-ҳарбий кўмитасининг раиси бўлиб хизмат қилган Исҳоқ Ғозиев Чўлпон билан биринчи учрашувини эслаб, бундай ҳикоя қилган:

«1917 йил Февраль революцияси кунлари Андижонда тўртта партия — уламолар, бойлар, зиёлилар, ишчилар фирқалари юзага келди. Уламолар билан бойлар фирқаларининг аъзолари бир куни катта бир бинода мажлис ўтказишди. Айвон, ҳовлиларда томоша қилиб турган зиё-

илар дераза ва ланг очик эшикдан кўриб турибмиз, мажлисадагиларнинг ўртасида банорас тўн кийган, бошига қозондек салла кўндирилган, муғомбирона кўм-кўк кўзлари бежо жовдираётган бир бакалок ўтирибди. Мажлис раиси ҳовликканча гап бошлади: «Азиз биродарлар! Бу мухтарам зот тушларида Каъбатуллони кўрибдилар. У киши калимаи таййиба келтириб, мусулмон бўлдилар. Энди ҳар бир мусулмон учун фарз бўлган Маккайи мукаррамага ҳаж қилишни ихтиёр қилдилар. Биз мардумдан бу зотнинг йўл ҳаржи учун тезда иона тўплаб берайлик! Бу савоби беназирдир...»

Унинг гапи тугар-тугамас, ташқарида турган кўзойнакли, кирра бурун, бўйчан йигит ичкарига отилиб кирди. Мен ёнимдагилардан: «Бу ким?» деб сўрадим. Қимдир: «Сулаймонкул базознинг ўғли Абдулҳамид», деди. Бу орада йигит гоҳ қуюниб, гоҳ ғазабланиб, гоҳ истехзо билан гапира бошлади: «Уламо ҳазратлар, боён жаноблар! Бир янги мусулмонга қанчадан-қанча маблағ сарф қилиб, уни ҳажга юборганларинг билан сафларинг кенгаймайди. Ундан кўра, ўша йиғиладиган маблағни очюпун халққа сарф этсаларинг-чи! Улашилаётган аталага бирларининг оғзи тегиб, бирларига у ҳам насиб бўлмай, халқ қирилиб кетаётибди-ку. Халқни ўйланглар, ахир!»

Аввал ҳанг-манг бўлиб турган Сулаймон базоз Абдулҳамиднинг сўзини бўлди: «Мухтарам аҳли мажлис! Ўғлим ёшлиқ қилди, аҳмоқлик қилди. Сизлардан узр сўрайман. Унга берадиган жазони менга беринглар». Шу билан мажлис тарқалиб кетди. Абдулҳамид, ўз таъбири била айтсак, «Чўлпон отлик бенамоз» туфайли собик чор амалдорига ҳаж қилиш насиб бўлмади...»

Исҳоқ Ғозиев Ваҳоб Рўзиматов билан суҳбатиди Чўлпон билан отаси ўртасидаги можаронинг сабабларини шундай талқин қилган. Мен билан суҳбатда эса у шу қуни Сулаймон базознинг ўз ўғлини ҳақорат қилгани ва уни йиғилишдан ҳайдаб чиқарганини айтган. Назаримда, икки хил ҳаётнинг тажассуми бўлган, бирининг нигоҳи кечага, иккинчисининг нигоҳи эса эртага тикилган бу икки инсоннинг ўртасида бўлиб ўтган тўқнашувлар фақат шу воқеадангина иборат эмас.

Хуллас, Чўлпон бир неча йил мобайнида она тупрокдан узокда яшаб, Андижоннинг Катортарагида уни соғинч билан кутаётган жигарларини эсдан чиқаргандек бўлди. Лекин у онасини ҳам, сингилларини ҳам, отасини ҳам унутмаган, унинг ёлғиз унутмоқчи бўлгани бахтсиз ҳаётининг фоний паришталари эди. У бир эмас, икки

бор оила қуриб, на фарзанд, на роҳат кўрмагани учун тили узун ҳамсояларнинг ҳам кўзига кўринишни истамас эди. Лекин улар деб, аламли хотиралар озор бермасин деб қачонгача уйига, онаси бағрига бормасин!...

«1923 йили акам Андижонга келди, — деб эслайди Фоиқа ая. — Бундан бир қанча фурсат илгари бувим оламдан ўтган эди. Акамнинг ўша мусибатли кунларда етиб келмагани учун онам кўзига ёш олиб, гина қилиб кетди: «Бизни ташлаб, унутиб юбординг. Бувинг вафот этганда келмасанг, қачон келасан? Ахир сени кўтариб катта қилган, йиқилсанг йиғлаб, кулсанг кулиб: «Тиригимда суюнчим бўлади, ўлсам, тобутимни кўтаради», — деб юрарди. Катта бўлганинг сари меҳрсиз бўлиб кетаяпсан. Шундай ўта берсанг мени ҳам, отангни ҳам, сингилларингни ҳам унутиб юборасан. Ҳар бир фарзанд ота-онасининг бағрида ука-сингилларига ака, ака-опаларига ука бўлиб яшаши керак...»

Онам шундай гина-кудурат қилиб, кейин акамнинг Андижонда, ота-она бағрида яшашини, шу ерда уйланиб, ували-жували бўлишини сўради. Онаминг маслаҳати билан акам 1923 йилнинг октябрида Солиҳа деган оқила бир қизга уйланди. Бизнинг тўйимиз кетма-кет бўлди. Бугун Солиҳа бизнинг уйга келин бўлиб тушган бўлса, эртаси мен келин бўлиб чиқиб кетдим.»

Солиҳа Чўлпонга ҳар жиҳатдан муносиб хотин эди. Хусн-жамоли ҳам, ақл-хуши ҳам, уй тутиши-ю юриш-туриши ҳам ҳаммаси жойида бўлган. Фақат Чўлпон орзиқиб кутган фарзандни Солиҳа ҳам ярата билмади. Бундан изтиробга тушган шоир ўзини докторларга қаратди, Чамаси, Тошкентда ҳам, Самарқандда ҳам, Москвада ҳам Чўлпон мурожаат этган докторлар «айб» унинг ўзида эканлигини айтдилар.

Чўлпон ўзининг диабет хасталигига мубтало бўлгани, асаби ҳам яхши эмаслигини биларди. Фарзандсизлик эса унга энг даҳшатли хасталик бўлиб туюлди. У ўзининг ва Солиҳанинг кексайган чоғини тасаввур этиб, бир хонадонда икки мевасиз дарахтдай қакқайиб турган ҳолда кўрди ва бу манзарадан даҳшатга тушди. Унинг назарида Солиҳа: «Агар сенга тегиб, шундай бахтсиз аҳволга тушмаганимда, не-не фарзандларнинг онаси бўлардим, қариганимда бировга зор, бировдан хор бўлмас эдим. Ҳаммасига сен айбдор! Сен! Сен! Сен!» — дегандек бўлди. У жуда бўлмаса ана шу азобдан — Солиҳадан таъна эшитиш азобидан қутулиш ниятида кунларнинг бирида минг ҳижолат билан Солиҳага деди:

— Мен сиз билан энг бахтиёр кунларни кечирдим ва эҳтимол бундан кейин ҳам кечирарман. Лекин сиз менинг фожиамнинг қурбони бўласиз, деб қўрмаман. Бир куни келиб, фарзандсиз ўтганингизни юзимга солишингиз, юзимга солмаганингизда ҳам буни кўзингиздан билишим мумкин. Шундай қора кун менинг ҳам, сизнинг ҳам бошингизга тушмасидан олдин сизга шу нарсани айтмоқчиман. Уйимизнинг эшиги очик. Агар сизни фарзанд кўриш бахти кутаётган бўлса, мен қарши эмасман...

Чўлпон Солиҳани севар эди. Шунинг учун ҳам у бу сўзларни юрагидан чак-чак томиб турган кўз ёшлари билан айтди. Солиҳа ҳам ақлли эмасми, тушунди.

Бу воқеа 1931 йилда рўй берди.

Чўлпоннинг туғилмаган фарзанд баҳона Солиҳага руҳсат беришининг бошка, бундан ҳам дахшатли сабаби бор эди. 1930 йилда Боту бошлиқ бир гуруҳ ўзбек зиёлиларининг қамалиши билан у ҳам таҳликага тушди. Янги тузум ташлаган сиртмоқ унинг бўйини ҳам қиса бошлаган эди. У шундай шароитда Солиҳадан ажралишни унга туганмас бахтни ҳадя қилиш деб билди.

Аммо олдинда ҳали ҳаётнинг суронли сўқмоқлари турарди.

* * *

Чўлпон Андижонда яшаб, «Дархон» газетасида ишлашдан бир оз олдин, 1920 йилда «Еркиной» номли эртақ-пьесасини ёзган эди. Бу пьесанинг 1926 йилги Москва нашрида унинг ажойиб ва тотли тили билан эртақ айтиб берган кампир онага бағишланганлиги айтилган. Агар бизнинг тахминимиз тўғри бўлса, у Чўлпоннинг бувиси, Ойша аянинг билимдон онаси эди. Чўлпон унинг оғзидан кўп эртақлар, ривоятлар, халқ кўшиқ ва термаларини эшитган, уларни асал ари сингари ўзига сингдирган ҳолда ижод этмоқда эди.

«Еркиной» билан танишган Маннон Уйғур уни ўз труппасида сахнага қўйишни ихтиёр этди. 1921 йилда асар сахна юзни кўрди. Шундан кейин ўтган вақт ичида Уйғур ҳам Чўлпон билан ҳамкорликда ишлашни хоҳлаб, унга мурожаат этиб турди, Чўлпон ҳам шундай имконият туғилишини кутди.

Босмачилик ҳаракатининг тугатилиши билан «Дархон»ни чиқаришга ҳам эҳтиёж қолмади. Қайноқ адабий ҳаётга кўниккан Чўлпоннинг Тошкентга, дўстлари бағрига бориш истаги эса кундан-кунга ортди. Шоир 1924 йилда Тошкентга кўчиб келганида, профессионал ўзбек

театрини ташкил этиш бўйича жиддий ишлар амалга оширилмоқда эди.

Шу йили жумҳурият раҳбарларининг ташаббуси билан ҳаваскор театр труппаларида қатнашаётган 24 нафар истеъдодли ўзбек йигит ва қизлари Москвада ўзбек маориф уйида ташкил этилган ўзбек театр студиясига ўқишга юборилди. Орадан кўп вақт ўтмай, ҳаваскор ўзбек артистларининг бошқа бир гуруҳи Бокудаги театр билим юртига йўл олди. Москвага борган ўзбек театрининг дастлабки қалдирғочлари орасида Отелло ролининг бўлажак беназир ижрочиси Аброр Ҳидояттов ҳам бор эди. У ўз таржимаи ҳолида ўша йилларни эслаб, бундай ёзади:

«Студия тингловчилари бутун Ўзбекистондан танлаб олинган санъатга ихлосманд ёшлардан иборат эди. Бухородан Л. Назруллаев, Х. Латипов, Ш. Қаюмов, Фарғонадан Ҳожи Сиддиқ Исломов, Тошкентдан Уйғур иккимиздан ташқари М. Муҳамедов, Е. Бобожонов бор эди. Студияда бизга Вахтангов номли театрининг машҳур актёр ва режиссёрлари санъат алифбосини ўргатдилар, актёрлик касбининг сирларидан дарс бердилар. Ўқув даврида биз Москванинг йирик театрларига бориб, машҳур актёрларнинг ўйинларини завқ билан кузатардик... Ўқувнинг дастлабки йили биз асосан этюдлар устида ишладик. Иккинчи йили эса «Ревизор», «Маликаи Турандот» каби пьесаларни тайёрладик. Мен бу постановкаларда ҳоким («Ревизор»), шахзода Қалаф («Маликаи Турандот») образларини яратдим. Бу образларни яратиш жараёнида мен домлаларим ёрдамида асарни ўрганиш, уни тўғри таҳлил қила билиш лозимлигини тушундим...»

Москвага борган ўзбек театрининг ёш арбоблари орасида Чўлпон ҳам бор эди. Афсуски, яқин-яқингача унинг номини тилга олиш ман этилгани сабабли Аброр Ҳидоятовнинг бу хотирасида у ҳақда бир оғиз ҳам сўз йўқ. Лекин унинг домлалари орасида — унга асарни ўрганиш, уни тўғри таҳлил қилиш лозимлигини тушунтирган домлалари орасида Чўлпон алоҳида ўринни эгаллар эди. Рус тилини пухта ўзлаштирган, рус адабиётини яқиндан билган, рус театрининг атоқли арбоблари билан баравар гаплаша биладиган Чўлпон ўзбек театр студиясининг юраги эди. У шу кезларда Москвада тайёрланган «Ревизор» ва «Маликаи Турандот» асарларини ўзбек тилига қойилмақом қилиб таржима этибгина қолмай, бу асарлар маъзини чақиб, ҳар бир ролни, ҳар бир ролнинг ҳар бир монолог ёхуд реплика (луқма) сени ҳали рус ва жаҳон театридан хабарсиз бўлган ёшларга доҳиёна санъат билан

тушунтирар, сўзни, жумлани, монологни тўғри талаффуз этиш ва ёд айтиш санъатини ўргатар эди. Олис 20-йилларда жумхуриятимизнинг турли шахар ва қишлоқларидан ўзбек театрига кириб келган артистларнинг ўзбек адабий тили ва сахна нутқини бутун гўзаллиги ва товданишлари билан эгаллашида буюк сўз устаси Чўлпоннинг хизматлари бекиёс даражада каттадир.

Чўлпон шу йилларда театр студиясида таржимон, адабий эмакдош ва бадий раҳбарлик лавозимларини бажариш билан бирга илғор Оврупо маданиятини, шу жумладан рус адабиёти ва театри тарихини ҳам катта сабот билан эгаллади. Аҳмет Зекий Велидийнинг юқорида тилга олинган асарида унинг шу даврда Москвада адабиёт ва санъат институти ёхуд академиясида таҳсил ҳам кўргани айтилади. Аммо, афсуски, бу маълумотни тасдиқловчи ҳужжат ё замондошлар хотираси ҳозирча учрамади.

Чўлпон Москвада бўлган вақтда Фитрат ҳам шу ерда хизмат қилар, Абдулхай Тожиев ҳам бир гуруҳ ўзбек ва татар ёзувчилари ҳамда таржимонлари билан бирга Марказий нашриётда туркий халқлар тилларидаги оригинал ва таржима асарларни чоп этишга раҳбарлик қилар эди. Чўлпон унинг таклифи билан 1926 йилда «Еркиной» пьесасини шу нашриётда эълон қилиш имкониятига эришди. Кейинчалик у кетма-кет таржима қилган асарларнинг аксар қисми ҳам шу нашриёт орқали китобхонлар қўлига етиб борди.

Лекин Чўлпоннинг Москвада олиб борган асосий иши ўзини кейинги улуғ ижодий ишларга тайёрлаш бўлди.

Уша вақтда Москвада Чўлпонни кўрган ва у билан тез-тез учрашган Лазиз Азиззода унинг рус адабиётини чунонан билганини айтиб, бир рус олими билан суҳбат қилар экан, Пушкиннинг бир шеърини икки соат давомида шарҳлаб бергани ва бу олимни ҳайратга солганини ҳикоя қилган. Чўлпон шу йилларда фақат рус тили ва маданиятинигина ўрганиб қолмай, немис тилини ҳам ўзлаштиришга астойдил киришган эди. Араб, форс, турк тилларини яхши билган шоир рус-тузем мактабида немис ва француз тилларидан ҳам сабоқ олган ва кейинчалик ўзининг бу соҳадаги билимини мустаҳкамлаш чорасини ўйлаган эди.

«1927 йил февраль ойининг бошлари эди. Чўлпон менинг бўлимимга кириб келди, —эслайди Л. Азиззода. — Ўзи билан бир немис ити ҳам бор эди. Бир оз суҳбатлашганимиздан кейин Москва қорига бағишланган куйидаги шеърини ўкиб берди:

Кеча-кундуз қор...	Билгани ўйнаш!
Бу ерда фалак:	Шундай кўриниб,
Эрка малак...	Жилмайиб, кулиб,
Пар сочиб ўйнар!	Бир ўпиш бермай,
Бу ерда қуёш	Қучоққа кирмай
Жуда эринчак,	Яна кетади,
Нозли келинчак,	Ситам этади...

Шу пайтларда Чўлпон немис тилини жиддий ўқир ва уни ўзлаштириб олишга қаттиқ киришганди. Кичкинагина бир бўлмасида ҳалиги немис итини сақлаб, унинг билан немисча гаплашарди. Ити Чўлпоннинг гапини тушунар эдими, йўқми, буни аниқ айтиш қийин. Бирок Чўлпон сўзлаганда, ити унинг юзига тикилиб, гўё тушунгандек бир вазият олиб турарди. Мен Чўлпондан немис тилини ўрганишга бундай қаттиқ берилишининг сабабини сўраганимда, у бундай деб жавоб берган эди:

«Бизнинг Туркистон ва Бухородан Берлинга ўқишга юборилган талабаларимиз мана шу йилларда ўқишларини битириб, Ўзбекистонга келадилар. Биз, совет мамлакатада тарбия олаётганлар, Берлинда ўқиб келаётганлардан ҳеч ёқдан кам эмасмиз...»

Чўлпон назарида 20-йилларда Германияга ўқишга кетган ўзбек ёшлари илм-фан, санъат ва адабиёт ҳамда халқ хўжалигининг турли соҳалари бўйича юксак маданиятли мутахассислар бўлиб она юртга қайтиб келганларидан сўнг кечаги мазлум ва қолоқ Ўзбекистон жаҳоннинг энг илғор ўлкаларидан бирига айланиши аниқ эди. Шундай бўлгач, бу илғор ўлкага, бу илғор халққа муносиб театр, муносиб адабиёт яратиш лозим эди. Шунинг учун ҳам Чўлпон ўзини ана шу улуғ кунларга тайёрлайди, шундай улуғ орзулар билан йўғрилган ҳолда ўзбек театрининг дастлабки полапонларини учирма қилади.

Москвалик студиячилар 1926 йилда Тошкентга келиб, ўзбек томошабини олдида дастлабки асарлари — Гоголнинг «Ревизор» комедияси асосида тайёрланган спектаклни намоиш этдилар. Ўша унутилмас кун ҳақида «Правда Востока» газетаси бундай сўзларни ёзган экан:

«Спектаклнинг бошланишини кутиш бир оз ташвишли бўлди. Биринчи марта ўзбек тилига ўгирилган «Ревизор» ўзбек томошабинига қандай таъсир кўрсатар экан? Бу томошабининг Гоголь яшаган давр ҳақидаги тасаввури қандай? У комедияни қандай идрок этади? Ниҳоят, ўзбеклар «Ревизор»ни қандай ўйнар эканлар?

Артистларнинг биринчи чиқишлари, биринчи талаффуз этилган сўзданок шу нарса маълум бўлдики, «Ревизор» иктидорли актёрлар ижросида намоёиш этилмоқда. То-мошабин қаршисида хаваскор труппа эмас, балки халига қадар Ўзбекистонда мавжуд бўлмаган ҳақиқий малакали театр турарди. Актёрлар томошабин қаршисида сахна кетидан сахнани ишонч билан кўрсатмоқда эдилар. Омма ҳар бир сўзга, ҳар бир имога қизғин муносабат билдирмоқда эди. Сахнадаги ва шароитдаги қусурлар, бадбашара либослар, гримдаги етишмовчиликларни ҳеч ким сезмаётган эди. Бу ёш ўзбек театрининг ўз томошабини олдидаги улкан ютуғи эди...»

Ана шу улкан ютукнинг кўлга киритилишида бошқа устозлардан ҳам кўра Чўлпоннинг хизмати кўпроқ эди.

Яна орада бир йил ўтгач, 1927 йилда Москвадаги ўзбек театр студиясининг қатнашчилари сабоқларини тугатиб, Тошкентга қайтдилар. Профессионал ўзбек театри оёққа турди.

Аммо, минг афсуски, Германияга ўқишга юборилган ўзбек йигит ва қизлари ўз ватанларига қайтганларида, сталинча шубҳа ва зулмга асосланган тузум уларни немис айғокчилари фаҳмлаб, аждаҳодек ямлаб юборди. Ундан сал олдин, 1928 йилнинг майида Бухородаги гастроль пайтида Мария Антоновна, Қлариче, Ҳалима ролларининг моҳир ижрочиси, ўзбек театрининг умидли юлдузи Турсуной Саидазимова паранжини ташлаб, сахнага чиққани учун чавақланиб ташланди.

Турсунойнинг ҳалок бўлиши бутун Бухоро аҳлини ларзага келтирди. Шаҳарнинг марказий майдонида бўлиб ўтган мотам митингида Чўлпон Турсуной тўғрисида сўзлаб, унга бағишланган бадиҳа-шеърини кўз ёшлари билан ўқир экан, бутун Бухоройи шариф хўнг-хўнг йиғлади. Даврнинг қонли чашмаси кўз очган эди.

* * *

1930 йилнинг 23 июнида Самарқанддан Тошкентга меҳмон бўлиб келган Наркомпрос ходими Обид Саидов кечки таомдан сўнг, қутилмаганда ўзини ёмон ҳис этиб, вафот этади. Уни қасддан ўлдиришда айблаб, укаси Носир Саидовни қамоққа оладилар. Носир Саидов эса қийноқ остида акасини Ўзбекистон Халқ маориф комиссарининг ўринбосари Ботунинг буйруғи билан, шунингдек Наркомпрос ходимлари Ҳосил Восилий ва Хайрулла Алавийлар иштирокида ўлдирганини «тан олади». Бу «жиноятчилар» сафи кун сайин ошиб, тез орада Нар-

компроснинг 17 та кўзга кўринган ходими камокка оли-
нади ва улар 10 йил муддатга мамлакатнинг энг совуқ
ўлкаларидаги «меҳнат-тузатув лагерлари»га юборилади.
Шу равишда ўзбек зиёлиларини кириш иши бошланиб
кетади.

20-йилларнинг иккинчи ярмида жумҳурият матбуотида
Фитрат ва Чўлпонни миллатчиликда айбловчи, уларнинг
халққа ёт, советлар замонига бегона ёзувчилар эканлиги-
ни «исботловчи» мақолалар тез-тез чиқиб турган бўлса,
энди бундай мақолалар ва турли йиғинлардаги «фитрат-
чилик» ва «чўлпончилик»ка қарши чиқишлар хаддан
зиёд кўпайди. Чўлпон асарларининг нашр этилиши
тўхтатиб қўйилди. Унинг ахён-ахёнда газета ё журнал-
ларда босилган шеърларини тескари талкин қилиш, улар-
дан кир ахтариш, уни янги тузумнинг душмани сифатида
баҳолаш оддий ҳодисага айланди.

Лазиз Азиззоданинг хотирасида бундай воқеа ҳикоя
қилинган: «Чўлпон ёзган шеърларидан менга ўқиб берар-
кан, жуда афсусланиб сўзлагани ҳали-ҳали ёдимда: «Мен
бир нарсага ҳайронман, мен нима ёзмайин, айрим
ўртоқлар менинг шеърларим маъносининг тескарисини
беришга тиришадилар. Яқинда адабиётчи ўртоқларимдан
бири менинг «Кулиб қарама бизга Қизил юзли шафтоли,
Куларлик эмас-ку бу Боғчаларнинг аҳволи», — деган мис-
раларимга салбий маъно берилганини сўзлади. Ҳақиқат
ҳол бундан иборат эди: Мен Фарғонада бир дўстимнинг
боғида югуриб кетаётганимда, бир шафтолининг шохи
бошимга тегди. Қарасам, шохда пишган бир дона
луччак шафтоли осилиб турибди. Шу онда ерга ўтир-
дим-да, чўнтагимдан ён дафтаримни олиб, бадохатан
мазкур мисрани ёздим. Шу парчани ёзар эканман,
кўз олдимга дарҳол босмачиларнинг шу вақтларда Фар-
ғонани хароб қилиб турганликлари келди-да, ўшани
тасвирладим. Бу парчам босмачиларга бўлган ғазабим
туғёнининг кичкина бир инъикоси эди. Лекин, афсуски,
менинг ҳақиқий фикримни тушунмайдилар ёки тушунишни
истамайдилар... Шуниси мен учун оғир. Менга берилган
нотўғри баҳолар мени руҳан эзади ижодимни бўғади.
Шу ҳақда ўйлайман, баъзан инжийман, инжийман-да,
нихоят, шундай деб ўзимни юпатаман: «Афтидан, мен
фақат танқид қилиниш учун яратилган бир шахс
эканман», — дейман.

Боту ва Рамзийлар қамалгач, Чўлпонга қарши қара-
тилган ҳужум янада кучли ва ташкилий тус олди. Ўз
тақдиридан хавотирланган шоир Фитратнинг ҳузурига бо-
риб, ундан «Нима қилиш керак?» деб маслаҳат сўра-

ди. Шунда Фитрат: «Ташвишланманг, сизга ва менга тегмайдилар. Бизни шахсан Файзулла Хўжаевнинг ўзлари химоя қиладилар», — деб Чўлпонни юпантирди. Аммо кундан-кунга вазият оғирлашиб, Чўлпон атрофида тўплана бошлаган булутлар унинг ҳаётига ҳавф туғдира бошладилар. 1931 йилда унга қарши хуруж айниқса авж олди.

Чўлпон бу ҳақда тергов чоғида бундай маълумот беради: «1931 йилда мени матбуотда буржуа миллатчиси, аксилинкилобчиси сифатида айниқса фаоллик билан фош этганларида, мен шикоят қилиб ва ёрдам сўраб Файзулла Хўжаевнинг хузурига бордим. Файзулла Хўжаев мени юпатиб, 300 сўм пул берди ва вақтинча Тошкентдан чиқиб, Москвага боришимни маслаҳат қилди ҳамда жамоатчилик мени хийла ёддан чиқарганида қайтиб келишимни буюрди».

Шундай қилиб, Чўлпон Файзулла Хўжаевнинг маслаҳати ва ёрдами билан 1932 йилда Москвага бориб, СССР Халқ Комиссарлари Кенгашида таржимон бўлиб ишлади. Унинг ўз тақдири устида қайғуриши ва хавотирланиши учун барча асослар бор эди. Боту иши юзасидан қамалган маҳбуслар бошқа ўзбек зиёлилари қаторида Чўлпонни ҳам айблаб, уни бадном этувчи маълумотларни берган эдилар. Хусусан Олтой жумҳуриятидаги иккинчи аксилинкилобий марказ сифатида шаклланган гуруҳни санар экан, Чўлпоннинг номини ҳам унутмаган эди. Ўша пайтда ГПУда, кейинчалик НКВДда қабул қилинган қоидага кўра, қора рўйхатга тушган ҳар бир ўзбек зиёлиси, албатта, қамокка олиниши зарур эди.

Демак, Файзулла Хўжаев Чўлпоннинг яна тўрт-беш йил яшаши ва ўзбек халқининг бахтига ижод қилиши учун имконият яратиб берди.

Чўлпон Москвага борганида Абдулхай Тожиев СССР Марказий Ижроия Қўмитаси қошидаги Миллатлар Кенгашининг котиби эди. У шу йилларда Москвада масъулиятли лавозимларда хизмат қилган дўстлари Муҳиддин Турсунхўжаев, Мирзакарим Раҳматов ва бошқалар билан бирга Чўлпоннинг тинч ва хотиржам яшаши ҳамда ижод қилиши учун шароит яратишга, уни келгусидаги дориломон даврлар учун эсон-омон сақлашга ҳаракат қилди.

Чўлпоннинг шу йилларда пойтахтда қандай юмушлар билан шуғуллангани, нималар ёзгани ҳозирча қоронғи. Унинг айрим шеърлар ва таржималардан ташқари яна

қандай асарлар устида ишлагани маълум эмас. Аммо у, афтидан, шу йилларда самарали ижодий фаолият билан банд бўлган бўлса керакки, бундан дарак топган Акбар Исломов Чўлпоннинг Москвадаги икки йиллик ижодий ишларидан қаноат ҳосил қилган.

Ўзбекистоннинг ўша йилларда кўзга кўринган масъул ходимларидан бири Акбар Исломов тўғрисида тергов чоғида маълумот берар экан, Чўлпон бундай сўзларни айтади: «...Мен Акбар Исломов билан биргаликда Москвадан поездда қайтдим. У Қуйбишевга борган ва қайтишда Москвага кирган экан. Акбар Исломов шунда менинг вагонимга келди. У билан хусусий масалаларда суҳбатлашганимиздан сўнг мени ўз купесига, сўнгра ресторанга таклиф этди. Акбар Исломов суҳбат чоғида менинг нима ёзганим билан қизикди, Ўзбекистонга қайтаётганимдан мамнун эканлигини айтиб, моддий аҳволим ва бошқалар тўғрисида суриштирди. Акбар Исломов Тошкент вокзалига етиб келганимизда, менга пул бериб, мени ўз машинасида элтиб кўйди».

Чўлпон гарчанд Москвада нима ёзганлиги ва бу асарларнинг Акбар Исломовга ёққан-ёқмаганини очиқ-ойдин айтмаган бўлса ҳам бу асарларнинг унга манзур бўлгани аниқ. Акс ҳолда у Акбар Исломовнинг ўзига ё асарларига салбий муносабатда бўлганини эътироф этган бўларди. Иккинчидан, бу асарлар ҳам, умуман Чўлпоннинг ўзи ҳам Акбар Исломовда яхши таассурот қолдирганини тасдиқловчи далиллардан бири шуки, у Тошкентга келганидан сўнг зарур ҳолларда Чўлпонга ёрдам бериб туришга ваъда берган ҳамда уни Файзулла Хўжаев билан шахсан ўзи таништирган.

Чўлпон икки йиллик Москва сафаридан қайтиб келганда, Тошкентда Ўзбекистон Езувчилар уюшмаси ташкил этилган эди. Ўз ижодини халққа, уни ижтимоий ва маданий тараққиёт босқичига олиб чиқиш учун бағишлаган, энг муҳими, ўз асарлари билан халқ меҳр-муҳаббатини қозонган Чўлпон Езувчилар уюшмасига қабул қилишларини сўраб ариза берди. Аммо уни уюшмага аъзо қилиб олиш у ёқда турсин, ҳатто бадий ижод соҳасига яқинлаштиришни ҳам хаёлларига келтирмадилар. Шунга қарамай, у ижод этишда давом этди. Аммо унинг асарларини эълон қилмадилар. Шундан кейин Чўлпон Ўзбекистон партия ташкилотининг саркотиби Акмал Икромовга нажот сўраб мурожаат этишга мажбур бўлди.

Ўзбекистон Марказий Давлат архивида 1937 йил 7—8 апрелда Езувчилар уюшмасида бўлиб ўтган бир йиғи-

лишдаги Чўлпоннинг нутки бор бўлиб, унда ушбу масалага оид кўйидаги сўзларни ўқиймиз: «Мен Москвадан келганимда, Акмал ака мени қабул қилди. Айтдики, «Сиз ҳозир шеърларини гизнинг художественний томонини кўйиб, кўпроқ сиёсий томонларга аҳамият беринг», деб. Шундан кейин сайловларга бағишлаб мен [шеър] ёзиб олиб борганимда, «Сиз лирик томонлардан ёзмаб-сиз», дейишди». Чўлпоннинг бу сўзлари бизга, биринчидан, унинг «замонасозлик»ка келиш йўллари ва сабабларини тушунтирса, иккинчидан, унинг ҳаттоки бундай шеърлари ҳам матбуот саҳифаларига осонлик билан чиқмаганини кўрсатади.

Чўлпон шундай ижтимоий исканжада яшашига қарамай, Москвадан келиб ҳам талайгина ижодий режаларни амалга оширди. Мазкур йиғилишда «Чўлпон ўзини кўрсатмади» кабилида бўлиб ўтган танқидий мулоҳазаларга жавоб бериб, у, жумладан, бундай биз учун ғоят қимматли маълумотни беради: «Москвадан келганимга икки йил бўлди. Бунинг эллик процентини скидка қиласиз. Чунки, мен кўп вақт касал бўламан. Мен ярим одамликдан чиққанман. Мана, икки йил орасида мен нима иш қилдим? «Она»нинг иккинчи бўлимини таржима қилдим. Бу тўғрида ҳаммадан мақтов эшитаман. Бу ҳам биринчи бўлимча келади. Жуда катта нарса. Ундан кейин Горькийнинг «Егор Буличев»ини, А. С. Пушкиннинг «Дубровский», «Борис Годунов»ини таржима қилдим. «Жўр» деган шеърлар тўпламини топширдим. Лохутийнинг «Оврупо сафари»ни таржима қилдим. Ундан ташқари, Эски шаҳарда чиқа турган «Театру» газетасига қатнашман, ундан кейин «Муштум»да ишлайман, агар сизлар шуни ҳам кам десаларингиз, мени ҳалтурага тортган бўласиз».

Агар Чўлпон 1935—1937 йилларда бажарган ижодий ишлари тўғрисида аниқ ва тўғри маълумот берган бўлса, у ҳолда шоир Москвадалиқ даврида «Кеча ва кундуз» романининг биринчи китоби, «Сўз» шеърлар тўплами ва қатор таржима асарларини тугатган. Бу таржималар орасида эса Шекспирнинг «Ҳамлет», М. Горькийнинг «Она» (биринчи китоб), Пушкин, Гоголь, Чехов сингари улуғ рус классикларнинг машҳур асарлари бор. Чўлпон ҳаётининг тўрт йиллик сўнгги даврини ташкил қилган бу фаслда у ёзган ва таржима қилган асарларнинг ўзиёқ бир ўлмас ижодкорнинг умри учун етарлидир!

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига яқинлаштирилмаган шоир бу даврда Ҳамза номидаги Ўзбек драма театрида адабий эмакдош, шу театрнинг кўп нусхали газета-

сида ва «Муштум» журналида эса адабий ходим бўлиб ишлади. Лекин унинг рақиблари, афтидан, театрда ҳам унга кун бермадилар. Унинг ажойиб ижодий меҳнати-нинг самараси бўлган «Ҳамлет» сахнага қўйилиб, оламшумул муваффақият қозонганда ҳам таржимон номи спектакль афишасида кўрсатилмади.

Шу кунларда таниқли ўзбек ёзувчиларининг қатағон этилишида сабабкор бўлган кимсаларнинг қидирилиётгани ўз-ўзидан тушунарли ва қонуний ҳол бўлиши мумкин. Чўлпоннинг 30-йиллар шароитида жувонмарг бўлишида бирор кишини айблаш нотўғри бўлади. Гарчанд Чўлпон ва «чўлпончилик»ни «фош этган» кишиларнинг номлари бизга маълум бўлса-да, бу ўзига хос такрорланмас истеъдод эгасининг махв этилишида уларни эмас, балки уларни яратган сиёсий тузумни айблаш адолатдан бўлади. Шунга қарамай ушбу рисолада бир ёзувчининг (унинг ўзи ҳам қатағон этилган) номини тилга олмай ўтолмаймиз.

Чўлпон 1937 йил 7—8 апрель кунлари бўлиб ўтган йиғилишда «Ҳамлет» таржимаси атрофида бўлган баҳсларга жавоб бериб, бундай дейди:

«Энди икки оғиз сўз «Ҳамлет» тўғрисида. «Ҳамлет» Лондонда доврўгланди, у ҳақда кўп гапирдилар, лекин ҳеч қаерда таржимоннинг номини эсламадилар. Мен ўзим ҳақимда кўп гапиринглар, деб талаб қилмайман, лекин таржимонни ҳам ранжитмаслик керак. «Нега энди фалончи ўрток мана бундай бир (*қўл билан кўрсатиб*) катта нарсанинг таржимонидир», деб айтиш мумкин эмас. Бу билан сизлар таржимонни ранжитяпсизлар, ахир. Кўп вақтлар ўзим юриб, таржимага фамилиямни қўйинглар, деб юрдим. «Она»нинг таржимасида бўлса таржимоннинг номини техник редакторнинг фамилияси қаторига қўйишган.

Яна бир нарсани ўрток Берегинга айтаман: «Ҳамлет» мендан илгари бошқа бировга берилган экан, лекин у истамаган экан, сўнгра «Ҳамлет»нинг таржимасини менга берганлар. Биз уни Уйғур билан бирга ишладик. Охирида газетада чикдики, «Ҳамлет»нинг таржимаси Чўлпоннинг ҳеч бир иштирокисиз театрга чикди», деб. Тўғри эмасми, Зиёд ака?...»

Зиё Саид шу йилларда Ҳамза номидаги драма театрининг директори ва «Театр» газетасининг муҳаррири бўлиб, афиша билан боғлиқ ишларга бевосита аралашган ва Чўлпонни театрдан сиқиб чиқаришга уринган кишилардан эди. Чўлпон билан Зиё Саид ўртасидаги муносабатларнинг «нозиклашиши» 1937 йилга келибгина юз

бермади. В Ян 1933 йил кундаликларида у ҳақда куйидаги сўзларни айтган:

«Чўлпонга кун бермаран кишиларнинг тепасида Зиё Саид турган бўлиб, у «Литературная газета»да [Чўлпон тўғрисида] руҳматнома бостириб чиқарди ва таъкидий кўмита янжуманига келиб унинг кўружларини такрорлади. Чўлпон иккита доллар нарса ёзди, улар Тошкент ва Фарғонада ўзбек давлат театри томонидан саҳнага кўйилди, лекин Зиё Саид уларни саҳнадан олиб ташлашга эришди. У пьесанинг Фарғонага мубаффақият кезонга келишига сабаби режиссор Уйғур ва Чўлпоннинг текки билетлар сарфати [калкуй] харид қилиш ва муаллифни саҳнага чиқаришни талаб этганиди, деб тухмагнома ёзди. Уйғур эса раддия ёзиб, Фарғона сафари вақтида бирорта ҳам шу билет тарқатилмаганини айтган».

Чўлпонни «халқ душмани» сифатида «фашист»га уриниш 1927 йилдаёқ бошланган эди. Уша йил Айб (Олим Шарафиддинов)нинг «Ўзбек шоирлари Чўлпон» деб номланган мақоласида «Чўлпон ким? Унинг шоири?» деган саволга бундай жавоб берилган эди:

Чўлпоннинг бу кунгача ёзган асарларини текшириб чиқсак, кўкоридagi баҳонинг бутунлай нотўғри эканини англаймиз. Чунки, Чўлпон ...миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир. Унинг мафкураси шуларнинг мафкурасидир. Уни қайнатган, унга илҳом берган нарса шулардир...

Русларни ҳеч қандай гуруҳга ажрата олмайди. Бутун руслар унинг назарида мустамлакачилардир. Чўлпон инкилобдан рози, фақат руслардан, русларнинг ватанда қолишларидан рози эмас.

У бу соҳада ёшларга ўз мафкура таъсирини, миллатчи, ватанчилик ҳисларини ўтказди».

Олим Шарафиддинов томонидан Чўлпон ижодига берилган бу «баҳо» ўн йил мобайнида турли вульгар социологлар томонидан такрорланибгина қолмай, йилдан-йилга янги «далиллар» билан ҳам бойиди. Чўлпонни фақат миллатчилик ва пантуркизмдагина эмас, Совет ҳокимиятига қарши очикдан-очик курашда ҳам айблай бошладилар.

* * *

Чўлпон Андижонда, сингиллари бағрида жуда оз бўлган. Лекин шунга қарамай, Фойка ая унинг оғзидан эшитган мисраларни ҳали ҳам яхши эслайди. Унинг айтишича, Чўлпон 30-йилларда Андижонга келганида, куйидаги термаларни хиргойи қилиб юрган экан:

Бу ерга келмишам бир ёр йўқотиб,
Муҳаббат ханжари кўксимга ботиб.
Муҳаббат ханжарин тортиб бўлурми,
Кўзимнинг ёшини артиб бўлурми?

Кўнгилнинг мақсади кўз ёши бўлса,
Ризоман: кўз ёшим дунёни ювса.
Бу ерга келмишам бир ёр йўқотиб,
Муҳаббат ханжари кўксимга ботиб...

Чўлпон бу кўшиқни Солиҳа опадан янги ажралиб, ҳали унинг азиз сиймосини ўз хотирасидан ўчирмаган, шунинг учун ҳам ҳижрон азоблари унинг юратига чангал урганида айтмаганмикан? Агар у шундай дақиқада ҳижрон таронасини куйлаган бўлса, демак, бу тарона унинг қаламига мансуб эмасмикан?..

Чўлпондек ҳиссиётли, ҳаётнинг лаззатли дақиқаларидан бир пасда ҳаяжонланадиган, яқинлашиб келаётган дўзах азоблари қаршисида эса эсанкираб қоладиган шоирга айниқса ташвишли — таҳликали йилларда садоқатли умр йўлдоши лозим эди. У, чамаси, 1932 йилда Москвага борганида, Екатерина Ивановна исмли рус аёли билан танишиб, унга уйланади. Бу аёл 1907 йилда туғилган ва Чўлпондан роса ўн ёш кичик эди. Чўлпоннинг фамилиясига ўтиб, Сулаймонова бўлиб олган бу аёлнинг, афсуски, на Чўлпондан фарзанди, на Чўлпон ҳақидаги бирор хотираси қолган. Ҳаёт бўлган 60-йилларда у билан ҳеч ким қизиқмаган. Кейин эса изсиз йўқолган.

Екатерина Ивановна Чўлпоннинг меҳрибон рафиқаси бўлиб, ҳаста эрига суянч бўлишга, унинг рус адабиётидан қилган таржималарига ёрдам беришга интилган. У ҳақдаги ягона ишончли ёзма хотира В. Ян кундалиқларида мавжуд. «Хужум» пьесасининг муаллифларидан бири 1933 йилда бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлаб, бундай сўзларни ҳам ёзган: «Оқшом чоғида ўзбек шоири Чўлпоннинг уйида бўлдим. У палов пишириб келди, паловни эса примусда тайёрлаш осон иш эмас. Чўлпоннинг ёшгина рус хотини — уни Катинка деб чақиради — эски, ёмон жиҳозланган уйдаги кичик бор хонада унга Шарқ руҳини яратишга уринади».

Чўлпоннинг Катяга уйланишдан кўзда тутган мақсадларидан бири «миллатчи» деган ёрликдан қутулиш эди. У маълум бир фурсатда ўз мақсадига эришди ҳам. Аммо бу вақтинча ғалаба, сўнгги муваққат фароғат эди. 1937 йил аждаҳоси ўзбек тупроғига олов пурқаб кириб келганида Чўлпонга ҳеч ким ва ҳеч нарса кўмак бера олмади. 1937 йилнинг 13 июлида — Усмон Носирдан бир кун ав-

вал — Чўлпон НКВД ходимлари томонидан камокка олинди. 1938 йил 4 октябрда эса Тошкент яқинидаги хилват жойларнинг бирида отиб ташланди. Бу даҳшатли воқеадан роса ярим аср ўтгандан кейингина Чўлпон номини тилга олиш, унинг асарларини чоп этиш имконияти туғилди. Бу ғариб имкониятга ҳам не-не азоблар ва қийинчиликларга бардош бериш ҳисобига эришилди. Шундай қилиб, узок йиллик курашлардан сўнг Чўлпон номи Тонг юлдузи сингари порлаб юборди.

Ижод саҳифалари

XX аср бошларида ҳозирги Ўзбекистон тупроғига етиб келган жадидчилик ҳаракати тез орада ўзбек халқининг таракқийпарвар ва фидойи фарзандларини ўз атрофига уюштира бошлади. Иқлими, ер ости ва ер усти бойликлари халқнинг фаровон яшаши учун тўла-тўқис имкониятлар яратган ўлка тақдири ўзбек жадидларини астойдил қизиқтира бошлади. Улар яқин келажақда халқни асрий жаҳолат ва зулм ботқоғидан олиб чиқишга бел боғлаб, газета ва журналлар чоп этиш, уларда ўз ғояларини тарғиб этиш чораларини кўрдилар. 1905 йил рус инқилобидан кейин «Таракқий», «Хуршид», «Шухрат» газеталарини ташкил этиб, бу газеталар орқали таракқийпарвар ғояларни халқ ўртасида ёйишга интилдилар. Аммо Ўрта Осиё халқларини мустамлакачилик исканжасида олиб қолишни ўз сиёсатларининг негизи деб билган чор ҳукумати бу газеталарни тез орада ёпишга эришди. Лекин, бир томондан, жадидчилик ҳаракати дарё каби тиним билмас бир ҳаракатга айланган, иккинчи томондан, кўш-ни мамлакат ва ўлкаларда ҳаракатга келган жадидлар фақат ўз халқларини уйғотибгина қолмай, балки ўзбек биродарларига ҳам маънавий мадад қўлини чўзган эдилар. Ўзбек жадидларининг дастлабки газеталари тақиқланган ё иқтисодий қийинчилик туфайли ёпилган йилларда ҳам Қозон, Уфа, Оренбург, Боку сингари шаҳарларда нашр этилган газеталар ўзбек диёрига мунтазам равишда келиб турди, бу шаҳарларда тузилган театр труппалари эса гастролга келиб, ўзбек профессионал театрининг майдонга келишига туртки берди. 1913 йилдан бошлаб Бехбудий томонидан «Ойина», Абдурахмон Содик ўғли томонидан эса «Ал-ислоҳ» журналлари чоп этила бошлади.

Шу йилларда аксар мадраса ва рус-тузем мактабларида таҳсил кўрган ёшлар бу нашрларда эълон қилинган асарлардан бебаҳра қолмадилар. Ана шундай ёш-

лар орасида Абдулхамид Сулаймон ўғли ҳам бор эди.

Жадид ғоялари билан танишиш Абдулхамид Сулаймоннинг ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб ташлади. У ўзи сингари ғайрат ва шижоатга тўлган, ҳам мусулмонча, ҳам оврупоча тарбия кўрган кишининг эски мактабда мударрис бўлиб ишлаши, жоҳил қимсалар билан муросада яшаши мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилиб, ўзини жадид ҳаракатига бағишлашга, бутун кучи ва билимини халқни жаҳолат қаъридан олиб чиқиш учун курашга сарфлашга қарор қилди. У отасининг измидан чиқиб, оиласини, Андижон тупроғини тарқ этишга мажбур бўлди.

Бу воқеа 1913 йилда юз берди. Ўн олти яшар йигит ўз дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир кучини ўтказган жадидлар билан учрашиб, улар муҳитида яшади. Жадид ғояларининг ҳаётбахш қудратиға яна бир қарра ишониб, улар матбуотида қатнаша бошлади.

Абдурахмон Саъдий берган маълумотга кўра, Чўлпон ижоди 1913—1914 йилларда бошланган. У дастлаб хабарлар ёзиб, уларни жадид газеталарида эълон қилишга эришган. Шундан кейин у секин-аста бадий асарлар ёзишни машқ қилган. Афтидан, унинг шундай машқларидан бири — «Қурбони жаҳолат» ҳикояси 1914 йил апрелида ташкил этилган «Садойи Туркистон» газетасининг ўша йилгу — 6-сонида босилди. Ҳозирча шу ҳикоя Чўлпон қаламига мансуб илк бадий асар саналиб келади.

«Қурбони жаҳолат» ҳикоя сифатида пухта композиция ва бошқа бадийят белгиларига эга асар эмас. У асризмнинг ўнинчи йилларида қўлига илк бор қалам олган ёзувчининг ижодий изланиши, холос. Аммо бу ёзувчи Чўлпон бўлгани учун ҳам ана шу адабий машққа эътибор қаратиш мумкин.

Ҳикояда бош қаҳрамон сифатида ҳаракат этувчи шахс Эшмурод исмли йигит бўлиб, у тахминан муаллиф билан тенгдошдир. Уни қуршаган барча кишилар — отаси ҳам, отасининг дўсти Назир сўфи ҳам, мингбоши ҳам, тенгқури Мўминжон ҳам, бесоқол бола ҳам — ҳаммалари руҳан Эшмуродга ёт бўлиб, ўз сиймоларида тарихий давр, ўша замондаги жаҳолатга ботган халқ образини ифодалаб келадилар. Эшмурод улар орасида ёлғизланиб, охири ўзини отишга мажбур бўлади.

Бу ҳикоя кўпчилик ўқувчиларга нотаниш бўлгани сабабли унинг мазмунини мухтасар шаклда баён этиш лозим. Эшмуроднинг уйида янги соат пайдо бўлади. Янгиликка ишқибоз бўлган йигит отасидан бу соатни сўраб олиб, уни меҳмонхонанинг деворига осиб қўяди. Шу пайт

эшон домланинг ўгли, кўли эгри Мўминжон кириб қолиб, девордаги соатни кўриб қолади. Эшмурод бу соатга Мўминжоннинг ёмон ният билан тикилганини сезгандек уни сандикка яшироқчи бўлади. Аммо шу пайт Мўминжон Эшмуродни чалғитиб, соатни кўйнига яширишга улгуради. Орадан бир оз вақт ўтгач, меҳмонхонага кириб келган отаси соатни Эшмурод яширган жойдан тополмай, ўглини аччиқ устида калтаклайди. Умрида биринчи марта ва ноҳақ равишда калтак еган йигит каттик оғриб қолади.

Бу — ҳикоянинг биринчи қисми. Ҳали бирор ижодий тажрибага эга бўлмаган ёзувчи ҳикоянинг бу қисмида ўз гоёсини ифодалай билмагач, уни яна давом эттироқчи бўлган. Бир ойдан кейин сихати аста яхшиланган Эшмурод кўшни мингбошининг боғчасидаги скамейкада газета ўқиб ўтирар эди. Газетада эса туркистонлик бечораларнинг илмсизлиги ва хунарсизлиги оқибатида юз бераётган фожиалар ёзилган эди. Эшмурод газета мақолаларини ўқиб, «Бу бизнинг Туркистонимиз рафлатдан уйғонурми, йўқми?» деб хафаланиб турганида, мингбоши келиб қолади. Эшмуроднинг ўлкада юз бераётган воқеалар тўғрисидаги мақолаларни ўқиётганини кўриб, газетада сайлов хабарлари бор-йўқлиги билан қизиксинади. Газета бу масалани ҳам четлаб ўтмаганини билиб, Эшмуродни ўз меҳмонхонасига таклиф этади. Шу пайт кўшни бесоқол бола мингбошининг уйига кириб қолиб, унинг эътиборини ўзига тортади. Газетхонлик билан банд бўлган Эшмурод бесоқолнинг меҳмонхона қозғида осифлик турган тилла соатни ўғирлаганини сезмай қолади. Шундай қилиб, Эшмуроднинг ўзини ўғрига чиқарадилар. Бунга чидай олмаган йигит ўзини ўлдириш орқалигина ҳалол инсон эканлигини исботлашга уринади. Орадан бир-икки ой ўтгач, бесоқол боланинг уйига кирган ўғриллар ушланиб, ўғирланган моллар орасидан ўша соат ҳам чиқади.

«Бир-икки ойдан кейин соат ўғирлаган бесоқол боланинг уйига ўғриллар кириб, ушландилар. Ўғирланган моллар ичида бесоқолнинг мингбошидан ўғирлаган соати ҳам бордур. Энди ҳикикат билиндики, мингбошнинг соатини ўғирлаган Эшмурод бўлмай, Эшмуроднинг кўшнисининг бесоқол боласи экан. Бечора Эшмурод эса жаҳолатга қурбон бўлган экан».

Ҳикоя шу сўзлар билан тугайди. Унинг ҳар икки қисмида соат Эшмуродга кулфат олиб келади. Модомики, соат янги кириб келаётган давр — техник тараққиёт даврининг тимсоли экан, ёзувчи Эшмуроднинг бу даврга жаҳо-

лат ботқоғига ботган юртдошларисиз бир ўзи кира олмаслигини, шунинг учун ҳам у аввало ўз халқини жаҳолатдан халос этиши лозимлигини айтмоқчи бўлади. Жаҳолат ботқоғига ботмаслик учун шу жаҳолатга қарши курашиш лозим деган ғоя бир оз хира бўлса-да ҳикояда живаланиб туради.

Хўш, Эшмуроднинг ўзи ким? Биз у ҳақда нима билемиз? Биринчидан, шуки, у Мўминжон билан суҳбатлашар экан, «Оғайни, мен шу ҳолда яшайверсам, ҳайвондан фарқим бўлмас. Энди отамдан бир иш қилиб рухсат олиб, Русия мактабларининг бирига кириб ўқимоқчидирман», — дейди. Илмга, дунёвий билимларга чанқоқ Эшмурод ошпишиб келганида ҳам Мўминжону отаси-ю Назир сўфилар билан бирга таомланмай, уйга кириб газета ўқишни афзал билади. Шубҳасиз, бу газета жадидлар томонидан чиқарилган эди. Иккинчидан, у «кеча-кундуз ўйлардики, шу жаҳолат ва нодонликнинг уяси бўлгон ҳовлисида қочуб, бошқа бир шаҳарга бориб ўқиса». У «нодон отасининг райига қараб илмдан бебаҳра ҳолда ҳайвон бўлиб қолмоқни ёмонлигини» билар эди. Учинчидан, у мингбошининг боқчасида газетхонлик билан шуғулланар экан, ҳамюртларининг аянчли аҳволидан баҳс юритган мақола ва хабарларни ўқиб, қачон бечора эл-юртимиз уйғонади, қачонгача Овруподан қабиҳ одатларни ўрганамиз-у у ердаги маданият, фан ва техника ютуқларидан кўз юмамиз, деб куюнади. Эшмурод ҳақида ҳикоядан олганимиз бу уч гуруҳ маълумот унинг эндигина жадидлар таъсирида шаклланаётган йигит эканлигидан дарак беради. Бошқача айтганда, Чўлпон бу образ орқали ўзини ташвишлантирган ижтимоий масалаларни кўтармоқчи ва ўзининг прототипини яратмоқчи бўлади. Ҳикоядан билганимиз Эшмуроднинг «нодон ота» бағридан қочиб, бошқа бир шаҳарга бориб ўқиш истаги эса унинг ҳаётидан айнан олинган воқеа билан уйғундир.

Чўлпоннинг шу йили «Садойи Туркистон» газетасида чоп этилган иккинчи ҳикояси «Дўхтур Муҳаммадёр» деб номланган. У «Қурбони жаҳолат» билан кетма-кет ёзилгани ва бадий жиҳатдан ҳам ундан кескин тафовут этмаганига қарамай, инқилоб арафасидаги Чўлпон ижодининг ва умуман жадид адабиётининг характерли намунаси сифатида тилга олиниб келади.

Ҳожи сартарош оиласида туғилган ягона фарзанд (унинг онаси болалик чоғида сил касаллигидан вафот этган) ўн ёшга етганда, Уфадаги мадрасаи олияни тугатган бир муаллим келиб қолади. У газета ўқийдиган ва «етмиш икки тилни биладиган» ҳожи сартарошнинг

шуҳратини эшитиб, у билан танишишни ихтиёр этади. Муаллим сартарошхонага келганда, Муҳаммадёр ҳам отасининг қошида эди. Ҳожи Аҳмад сўз орасида ўзининг яккаю-ягона ўғли ҳақида сўз очиб, уни ўқитишни муаллим афандидан сўрайди. Бир йил мобайнида муаллим Муҳаммадёрга аҳкоми ислом, тарих ва жуғрофиядан мукамал билим беради. Ота-бола муаллим афандини поездга чиқариб, вокзалдан қайтаётганларида қиморбозлик орқасида бир-бирларига мушт кўтарган унсурларга дуч келдилар. Ҳожи уларга панд-насихат қилмоқчи бўлганида, қиморбозлардан бири уни бўғиб ўлдирди, Муҳаммадёрни эса ярадор қилади. Ўлаётган ота ўғлига ўқишни васият қилади.

Чўлпон аввалги ҳикояда бўлганидек бу асарда ҳам ҳаётга эндигина кириб келган ва ҳали онги, нигоҳи қалби заҳарланмаган ёш йигитни бош қаҳрамон қилиб олади ҳамда унинг қаршисидаги ҳаётнинг чиркин манзараларини гавдалантиради.

Хўш, кўш етим қолган бола энди нима қилсин? Отасининг қасосини олсинми? Ё унинг васиятига амал қилиб, ўқишга ружу қўйсинми?..

Чўлпон ҳикояни давом эттириб, ёзади:

«Муҳаммадёр ўлдирувчиларнинг бир-иккисини таниб, ҳар нима қилиб бўлса ҳам ўч олмоқни қасд қилиб кўрди. Лекин отасини ўлдирувчилар булар бўлмай, балки жаҳолат эканлигини ўйлаб, тинчгина отасини кўмди ва ўзи жаҳолат билан чиндан олишмоққа қарор қилди. Жаҳолат билан олишмоқнинг қуролини (асбобини) эса отаси айтиб кетган эди. Яъни жаҳолатга қарши тўп, милтиқ, тўппонча, ханжар, ўқ-дору [эмас], ёлғиз «Ўқи-ўқи» [эди].

Шу нарса эътиборга сазоворки, бу ҳар иккала ҳикоя босилган газетанинг муҳаррири Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев исмли адвокат эди. Бу хурматли зот «Садойи Туркистон»нинг муҳаррири сифатида эмас, балки 1908 йилда улуғ рус ёзувчиси Л. Н. Толстойга мактуб ёзиб, у билан баҳслашган ва ундан жавоб хатини олган ўзбек зиёлиси сифатида машҳурдир. Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев рус биродарига ёзган мактубида унинг зулмга қарши зулм билан курашмаслик ҳақидаги назариясига рози эмаслигини изҳор этган ва бу назариянинг нотўғри эканлигини исботлашга уринган. Чўлпон Тошкентга кўчиб келганида, шу мутафаккир зотнинг таъсирида бўлган, ундан кўп нарсани ўрганган, унинг ғоявий қарашларига ҳамоҳанг бўлган асарлар ёзган. Аммо «Дўхтур Муҳаммадёр»даги юқорида келтирилган фикр, бир қарашда,

Убайдуллахўжа Асадуллахўжаевнинг қарашларига зид бўлиб кўринади. Толстой билан баҳслашган муҳаррир нахотки ёш Чўлпоннинг фалсафасини қабул қилган бўлса, деб ажабланиш мумкин. Аммо ҳикояда тасвирланган воқеалар билан танишишда давом этар эканмиз, бу шубҳа-саволлар секин-аста баҳор булутлари сингари тарқалиб кетади.

Кимсасиз қолган Муҳаммадёр ўзига нотаниш ва бегона бўлган ҳаёт билан танишар экан, дилини тиглаб ўтган воқеаларга дуч келади:

Мана, шаҳарда катта ўт чиқиб, олти-етти мусулмон маҳалласи ёниб кул бўлди, култепа соҳиблари эса оч-яланғоч қолдилар; худди шу маҳалладаги арман магазини ҳам куйганига қарамай, суғурта қилгани учун унинг соҳиби сарик чақалик зарар кўрмади.

Мана, мусулмон бойларидан иккитаси маст ҳолда карта ўйнаб ўтириб, озгина пулга талашиб, бири иккинчисини тўппончаси билан отиб ўлдирди.

Вокзалдаги манави мусулмон хуржунини йўқотиб қўйганидан, иккинчиси эса бошқа поездга билет олиб қўйганидан сарсон бўлиб юрибди...

Чўлпон инқилоб арафасидаги қолоқ Туркистон ҳаётининг ана шундай ачинарли манзараларини айрим чизмалар ва деталлар орқали тасвирлаб, халқнинг ўша жаҳолат салтанатида яшаётганини кўрсатади. Шунинг тушуниб етган Муҳаммадёр бояги қиморбоз қотилларга эмас, балки халқни ўз қаърига тортган жаҳолатга қарши курашга аҳд қилади. Шубҳасиз, бу ғоя зулмга зулм билан жавоб қайтармаслик «назария»сидан кескин фарқ қилар эди. Шунинг учун «Садойи Туркистон» муҳаррири Чўлпоннинг бу ҳикоясида ўз эътиқодига қарши бирор унсурни кўрмайди. Аксинча, ҳикояда кўзда тутилган ғоя унинг — таниқли жадиднинг дунёқарашига мутлақо мос келади.

Муҳаммадёр ўз ватани ва ватандошларидан ёрдам ололмаслигига кўзи етгач, уй-жойини олти ойга бир русга 225 сўмга ижарага топшириб, Бокуга йўл олади. У ерда Жамияти хайриянинг кўмаги билан шаҳар мактабида ўқийди, сўнг гимназияни олтин медаль билан тугатади. Кейин эса яна шу жамият ва Боку бойларининг ҳамияти билан Петербург дорилфунунига бориб, тиб шўъбасида таҳсил кўради. Муҳаммадёр дорилфунуннинг иккинчи курсида эканида «ватани Туркистоннинг мадраса шогирдлари ҳаётидан олиб, «Умрлик шогирдлар» номли бир роман ёзди. Романи 12 жуз бўлиб, Туркистонда хануз миллий майшатдан олинган катта роман чиқмаган

эди. Хаттоки бу роман Петроградда мунташир рус журналларидан бирисида русча таржима этилиб босилди». У дорилфунунни тугатиши арафасида Москва ва Петрограддаги туркистонлик бойлар ҳаётидан олинган «Пойтахт меҳмоним» деган театр китоби ёзиб, унда илмсиз бойларнинг пойтахт меҳмонхоналарида тил билмаслиги ва маданиятсизлиги орқасида кечирган шармандали ҳаётини тасвирлайди; бу китобни ўзи русчага таржима қилиб нашр қилади, Петроград театрларидан бирида сахнага қўйиб, ўзи бош роллардан бирини ижро этади.

Хуллас, Муҳаммадёр Петроград дорилфунунини битириш билан қаноатланиб қолмай, яна Швейцарияга бориб, дорилфунуннинг тиб шўъбасида ўз билимини мустаҳкамлайди. Сўнг Бокуга қайтиб, уч йил давомида қардош элнинг хизматида бўлади. Ниҳоят, юқори малакали доктор бўлиб ўз юртига қайтади. «Халқ ўз фойдасини англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврупо дорилфунунларига болаларини юборса, дўхтур, адвокат, муҳаррир ва ҳунарманд, савдогар ва муҳандис (инженер)лар чиқса. Буларнинг ҳар бири ўз вазифаларида туриб, ишларини тартиб билан юргизсалар, халқимизнинг фойдасини кўрсатсалар, нақадар олий ва нақадар гўзал бўлар эди, деган хаёллар кўнглига келар эди. Фақат буларнинг бўлишига кўзи етмас эди. Чунки, борган сари орқага қараб кетмакдамиз: тараккий асари ҳеч кўрилмасдан, бир тараккийга минг таданний тайёр туради». Муҳаммадёр ўз юртига келгунча шу фикрлар унинг бошида айланади.

Лекин она ватанига келган Муҳаммадёр катта ғайрат билан ўз халқини янги маданият асрига олиб чиқиш учун ишга киришади. Шифохона очиб, юртдошларини даволайди, Жамияти хайрия очиб, унинг кўмагида қироатхона ташкил этади, «Ватан» номли расмий журнал ва «Хабар» исмли кундалик газета нашр этади. У сотиб олган икки таноб келадиган боғчадан эса нефть кони чиқади.

Кўрамызки, Чўлпон, бошқа жадидлар сингари, бу ҳикояда билим эгаллаш — бахтли бўлишнинг бирдан-бир йўли, деганғояга қаттиқ ишонган. Билимли киши шахсан ўзи бахтиёр бўлибгина қолмай, халқига ҳам беқиёс даражада катта фойда келтиради, деган фикр бу ҳикоянинг ҳар бир ҳужайрасига сингдирилган.

Шубҳасиз, жадид адабиётининг бу марказий ғоясида илм-фаннинг турмушдаги ролини илоҳийлиштириш тамойили йўқ эмас. Муҳаммадёрнинг ўз юртига олий маълумотли бўлиб қайтиши афсонавий қаҳрамоннинг гўё

ҳарбдан катта ғалаба билан қайтиши ўларок тантанавор оҳангда тасвирланган. Холбуки, бир маълумотли одамнинг туғилиши билан жаҳолат чекинмаслигини, «таракқий асари ҳеч кўрилмасдан, бир таракқийга минг таданний тайёр туриши»ни Чўлпон ҳам, бошқа жадидлар ҳам яхши билар эдилар. Лекин улар бир қалдирғоч орқасидан бошқа қалдирғочлар ҳам парвоз қилсин ва баҳор келсин учун биринчи қалдирғочни учирма қилишга ва унга ҳамду сано ўқишга тайёр эдилар. Чиндан ҳам, ялпи қоқоқлик, эрксизлик ва мутелик шароитида халқнинг маданий таракқийи тўғрисида қайғуриш унинг келажаги тўғрисида қайғуриш эди. Маданиятсиз келажак бўлмаганидек маданиятсиз халқнинг ҳам келажаги бўлмаслигини жадидлар ва уларнинг ёзувчилари ўз вақтида пайкаган эдилар.

* * *

Туркистон халқларининг ижтимоий қоқоқликда ҳаёт кечиришининг муҳим сабабларидан бири ўлканинг мустамлака ҳолида яшашида эди. Чор ҳукумати ва унинг Туркистондаги мочаловлари маҳаллий халқни мутеликда, илм ва маданиятдан четда сақлашдан манфаатдор эдилар. Шунинг учун ҳам улар халқни маърифатли қилиш у ёқда турсин, унинг бахт-саодати учун курашга шайланган жадидларни айрим мутаассиф бойлар ва руҳонийлар ёрдамида оёқости қилишга, уларнинг эзгу ниятли ишларига ҳалал беришга интилдилар.

Аммо ўлка инқилобий ўзгаришлар арафасида эди. Жадидларнинг ўзлари ҳам ана шу инқилобий ҳаракатнинг қалдирғочлари эдилар.

1917 йил февралда XX асрнинг иккинчи инқилоби содир бўлди. Николай ҳукумати ағдариб ташланди. Ўзбек зиёлилари бу тарихий воқеага катта умид ва неқбин туйғулар билан қарадилар. Туркистонни ўз исканжасида олиб турган сиёсий тузум қулаган, ўзбек халқининг миллий мустақилликка эришуви учун катта йўл очилган эди. Шунинг учун ҳам жадидлар Февраль инқилобини қувонч билан қарши олдилар.

Чўлпон «Нажот» газетасида эълон қилган «Ўзбек ёшлари» шеърида бу тарихий воқеадан мамнун бўлиб, ёш юртдошларини халқ манфаати йўлида хизмат қилишга чақирди ва бу нарсани фахрли юмуш деб билди:

Миллат учун ишлайсизлар, бу сизларга саодат,
Миллат учун ҳеч тинмасдан меҳнат қилиш на роҳат...

Шоир мамлакатда юз берган воқеанинг тарихий кўламини идрок қилиб, уни Франция инқилобига қиёс этди, Франция ўша инқилоб натижасида бахт-саодатга кадам қўйганини эслаб, ёзди:

Франциянинг ихтилоли неча йиллар тортилди.
Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди.
Қанча жонлар талаф бўлди, қонга қонлар тўкилди,
Қанча тўғри қаҳрамонлар «кофирлар» деб сўкилди.
Қурашдилар азаматлар, ҳурриятни олдилар,
Францияни саодатли тўғри йўлга солдилар.
Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг ишга ихтимом,
Ўлим қутган дўстингиздан сизга салом, эхтиром.

Кейинчалик Чўлпон Февраль инқилобини ана шундай сатрларда куйлагани учун «тошбўрон» қилинди. Ҳолбуки, Чўлпон рус империяси тарихида янги саҳифа очган, мутлақ ҳокимиятга чек қўйган бу инқилобнинг маълум ўзбек халқига ҳам озодлик келтиришига умид билан қараган ва бунга ҳуқуқли эди. Чор ҳукуматининг тугатилиши унинг ва бошқа ўзбек зиёлиларнинг наздида Туркистонга миллий мустақиллик олиб келиши, демак, Туркистон халқларини жаҳолат ботқоғидан олиб чиқиб, уларга «саодат йўли»ни кўрсатиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг, умуман ўзбек зиёлиларининг Февраль инқилобини хушнудлик билан қарши олишларига асос бор эди.

Аммо орадан бир оз фурсат ўтгач, Октябрь инқилоби рўй берди. Чўлпон ҳали бу тарихий ўзгаришнинг моҳиятини кўриб улгурмаган эди, Қўқонда Туркистон мухторияти барпо этилди. Демак, у ўйлагандек, Туркистон халқлари миллий мустақилликка эриша бошлаган ва шу йўлда дастлабки қадамларини қўйган эдилар. Демак, ватандошларини эзувчи бир куч ўрнига уларга маърифат ва саодат йўлини кўрсатувчи бошқа куч ҳокимият тепасига келган эди. Шундай фикрлаган, шундай умидларга тўлган Чўлпоннинг, Ҳамза сингари, Туркистон мухториятини олқишлаши ва гўзал сатрларда куйлаши табиий эди. Шунинг учун ҳам Чўлпон:

Қўз очинг, боқинг ҳар ён,
Қардошлар, қандай замон,
Шодликка тўлди жаҳон,
Фидо бу қуларга жон.
Ҳуррият — байроғимиз,
Адолат — ўртоғимиз,
Хурсанд бўлган чоғимиз
Мевалансин боғимиз, —

деб ҳайқирди.

Ўзбек зиёлиларининг Туркистон мухториятини олқиш-

лашлари табиий бир ҳол. Зеро, улар Октябрь инқилоби туфайли Туркистон сиёсий ва иқтисодий мустақилликка эришади, деб ўйлаган эдилар. Бугун Советлар мамлакатига истиқомат қилаётган халқларнинг ўз жумҳуриятларига кенг сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқлар бериш учун олиб бораётган ҳаракатларини чўлпонлар 1917 йилдаёқ бошлаган эдилар. Улар миллий мустақилликка эришмай туриб, зулмдан, ижтимоий, иқтисодий ва маданий қоқоқликдан, бошбошдоқликдан қутулиш мумкин эмаслигини сезган, шунинг учун ҳам Туркистон мухторияти ташкил этилиши билан ҳуррият ва адолат байроғини қуйладилар, бу мухторият шафқатсиз равишда тор-мор этилганини ўз кўзлари билан кўриб, аксинча, фарёд қилдилар. Кейинчалик уларнинг миллат ва ватан ҳақидаги қайғуришлари сталинча сиёсий тузум яратган манкуртлар томонидан ватанчилик ва миллатчилик деб баҳоланди ва бу ҳар икки сўзга энг даҳшатли маъно юклатилди. Ажабо, агар чўлпонлар бошқа халқларга нисбатан заррача бўлсада ҳурматсизлик билдирмаганлари ҳолда ўз халқларининг келажаги ва бахт-саодати устида бош қотирган ва шу учун курашган бўлсалар, ҳатто юртдошларини маданий жиҳатдан олға кетган бошқа халқлардан ўрганишга даъват этган бўлсалар, уларни қандай қилиб миллатчилик ва ватанчиликда айблаш мумкин? Ахир халқнинг гули бўлган зиёлилар ўз ватанлари ва ватандошлари учун жонларини жабборга бермасалар, у ҳолда халқнинг ҳоли не кечади?!

Масала худди шунда эди! Октябрь инқилоби натижасида ҳокимият тепасига келган айрим кимсалар кечаги мустамлака халқларининг пешоналарига мустақиллик офтоби тегишини истамас, уларни энди социализм байроғи остида ишлатишни ўйлар эдилар. Шунинг учун ҳам уларга халқни ғафлатдан уйғотувчи шоирлар ҳавфли бўлиб кўринди. Улар қўлида қўғирчоқ бўлган ғўр мунаққид ва ёзувчилар ўзларининг истеъдодли арбобларига қарши тиш қайрадилар.

Туркистон мухториятини шарафлаш Октябрь инқилобига қарши ғояни қуйлаш эмас, аксинча, чўлпонлар назарида, Туркистон мухторияти 1917 йил инқилобининг мантикий натижаси эди. Шунинг учун ҳам Чўлпон ва унинг қаламкаш биродарларини Октябрь ғояларига қарши чиқишда айблаш нодонликдир.

Чўлпоннинг «Қизил байроқ» шеъридаги мана бу мисраларга эътибор беринг:

Қизил байроқ!..

Ана, қандай селкиллади шамолда,
Гўё уни саломлайди қибла ёқнинг шамоли.

1918 йилнинг майида битилган бу шеърда шоир Октябрь инкилобининг байроғини куйлаб, унинг Шарк халқлари томонидан қувонч билан кутиб олинганини тасвирлайди. Агар бу шеърдаги қизил байроқ инкилобнинг, янги сиёсий тузумнинг рамзи бўлса, қибла ёқдан эсанг шамол образи Туркистон халқларининг хошиш ва иродаларини ўзида ифодалаб келади. Бундай гўзал мисрани яратган шоирнинг Октябрь инкилобига бўлган самимий муносабатини кўриш нахотки қийин бўлса?!

Шоир давом этиб, ёзади:

Камбағалга на саодат уни кўрмак бу ҳолда,
Ҳам ҳақки бор камбағалнинг, чунки ўзининг моли.

Чўлпон *байроқ* — *камбағалнинг моли* деган ифода остида унинг бу байроқ матосини тўқиганлигигагина эмас, балки инкилобий курашлардаги иштирокига ҳам шама қилмоқда. Яъни у Октябрь билан камбағал халқ ўртасидаги узилмас алоқани тасвир этмоқда.

Шоир юқоридаги мисрага жойланган фикр калава-сини ечар экан, ёзади:

Уни олиб чикмок учун коронғудан ёрукка
Дарёлардай окмадими камбағалнинг конлари?
Уни олиб бормок учун мазлум, ожиз халққа
Қолмадими Сибирларда ишчиларнинг жонлари?
Сиз, буржуйлар, кибор синфлар, яқин келманг байроққа,
Сиз эмасми илгаридан унинг конли душмони?
Энди қора яқин келмас нурлар сачратган оққа,
Кўпдан энди ўтиб кетди кораларнинг замони!

Шоир Октябрь байроғини ана шундай оташин, агар таъбир жойз бўлса, советона жўшиб куйлайди. Сўнг шеър охирида ишчиларнинг, мазлумларнинг, малакларнинг ва буржуйларнинг унга бўлган муносабатини ифодалар экан, ўзининг ҳам бу байроққа нисбатан туйғусини тасвирлаб, ҳайкиради;

унга бўлган муносабатини ифодалар экан, ўзининг ҳам бу байроққа нисбатан туйғусини тасвирлаб, ҳайкиради;

Каламимдан, қоғозимдан ҳам ўзимдан муҳаббат!!!

Бу шеър Чўлпон ва Октябрь деган мавзунини ёритишда асосий далил бўлиб хизмат қилади.

Лекин Октябрь шамолининг эсиши биланок Туркистон халқларининг бошидан тилла ёмғири ёғиб ўтмаган, албатта. Халқ ҳали оч ва яланғоч эди. Шоирнинг бу ҳолни кўздан қочирши мумкин эмас.

Шаркли киши қатик еса, нон топмас,
Нон тополса — қурук нон бор, чойи йўк.
Бир ҳовучлар емагига ном топмас,
Бойликларни сиғдиришга жойи йўк...

Шаркда, мана, бир оила ичида
Олти-етти киши очдан ўлмишдир.
Ана, қара, ёш боғчанинг ичида
Қўп чечаклар очилмасдан сўлмишдир.
Қара Ғарбни, базмгоҳ-ла боғчалар
Қизил юзли одамлар-ла тўлугдир.
Унда маъбуд каторида оқчалар,
Шунинг учун оқчалилар улугдир.

Чўлпон Шарк билан Ғарбни қиёслар экан, шундай бир-бирига тамомила зид манзара гавдаланади. Шунинг учун ҳам у бойлик ва тўқликдан ёрилай деган Ғарбга нажот кўзларини тикади:

Шарк элига қутулишга йўл йўқми,
Унга ҳеч ким шафқат кўлин солмасми?
Ғарблиларда инсоф, виждон ҳеч йўқми,
Бирор қувват бу зулми олмасми?

Хўш, у нима учун Ғарбга умид билан қарамоқда?
Кейинги сатрларда бу саволга у шундай жавоб беради:

Илгариди бўлмаса ҳам энди бор
Ғарб устида бош қўтарган улуг куч.
Ул кучдирки, мазлумларга йўл очар,
Золимлар-чи, наъра тортар:
— уч, уч, уч...

Маълумки, биринчи жаҳон урушидан сўнг II Интернационал парокандаликка учраб, унинг айрим раҳбарлари коммунистик ҳаракатда иштирок этишдан юз ўгирганлар. Октябрь инқилоби ғалаба қозонгач, бу халқаро ҳаракатга янги нафас беришга қаратилган уринишлар бўлди. Натижада 1919 йилнинг март ойида Москвада III Интернационал тузилиб, қатор капиталистик мамлакатларда ўз фаолиятларини давом эттираётган коммунистик партиялар унинг байроғи остида бирлашдилар. Чўлпондек содда ва самимий қалб эгаси ана шу III Интернационалга катта умид билан қараб, Туркистон халқлари тақдирида бўлажак ўзгаришни унинг фаолияти билан боғламоқчи бўлади:

Бир йилдирки, кўк юзида туғилди
Қизил қонлар орасидан қизил ой.
Бир тарафдан қаҳр, зулмат қувилди,
Шаркни яна ул қизил ой қутқорғой...

Мана, Чўлпоннинг 1917—1920 йиллардаги сиёсий қиёфаси. Демак, унда Октябрга нисбатан бирор бўлса-да ғаразли муносабатдан асар ҳам йўқ. Лекин бу деган сўз у фақат Октябрни қуйлаши, ҳали ҳам уқубатда ҳаёт кечириётган халқни унутиши, унинг ташвиш ва аламларидан изтироб чекмаслиги керак, деган фикрни англатмайди, ахир! Ҳолбуки, теварак-атрофда ҳамон қон

тўкилаётган, бечора халқнинг дастурхонидан бадтар барака қочган, қашшоқ яна ҳам қашшоқлашаётган эди.

Милтираган хира чироксен, йўқсил,
Ел қаттиқроқ келиб урса ўчарсен.
Ер алдаган севгувчининг руҳидай
Бир лип этиб, йўқликларга кўчарсен.

1921 йилдаги йўқсиллар аҳволи Чўлпонда шундай изтироб билан тўла туйғуларни уйғотади.

Чиндан ҳам бу даврда меҳнаткаш халқ оғир аҳволда эди. Айниқса ўзбек аёлларининг машаққатли қисматида заррача ўзгариш бўлмади. Нафақат олис 20-йилларда, балки социализм тантана қилди деб жар солганимиз 30-йилларнинг охирида ҳам, ҳатто ҳозир ҳам бечора ўзбек аёлининг тақдиридек фожиали тақдир бу бепоён оламда топилмаса керак. Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг «ўзбек кизи оғзидан» ёзган «Мен ва бошқалар» шеъри бугун ҳам ўз қимматини йўқотмаган:

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Уйнаган бошқалар, инграган менман.
Эрк эртақларини эшитган бошқа,
Куллик қўшиғини тинглаган менман...

Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
Шоҳларга қўнадир, боғда яйрайдир.
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор... уни-да деворлар тинглар.

Гарчанд хотин-қизлар «хужум» йилларида паранжи асоратидан халос бўлиб, «найдек товуш»лари билан саҳнадан кўшиқ айтиш, Ҳалима ва Турандот ролларини ижро этиш имкониятига эга бўлган бўлсалар-да, ижтимоий тузум уларга бугунга қадар эркин инсондек яшаш имкониятини бермади: улар ҳали ҳам пахта далаларида ва оилада куллардек меҳнат қилишдан бошқа «бахт»га эришолмаганлар. Ҳолбуки, Чўлпон ва бошқа ўзбек шоирлари биринчи навбатда ўзбек хотин-қизларининг тақдирини инқилоб ясаш учун курашган эдилар.

Чўлпон 20-йилларнинг этагида ўзбек тупроғида кечаётган ҳаётни кўриб, ундаги фожиали воқеалардан юз ўгиролмади. Янги ҳукумат вакиллари олис шаҳар ва қишлоқларда ҳар доим ҳам доно сиёсат олиб бордилар, деб бўлмайди. Рўй берган айрим ноҳақликлар, адолатсизликлар, зўравонликлар халқдаги совет ҳукуматига бўлган ишонч ва умидни тебратиб қўйди. Босмачилик ҳаракати бошланди. Босмачиликка қарши кураш шиори остида бечора халқнинг бошига ҳам не-не қора кунлар солинди.

Казаклар қанчадан-қанча бегуноҳ кишиларнинг каллаларини сапчадек узиб ташладилар. Совет томонига ўз хохиши билан ўтган босмачи гуруҳлар ҳам «Душман эл бўлмайди», деган ақида билан қатл этилдилар. Чўлпон буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўрди. Унинг ҳали ҳам айрим тарихчи ва адабиётчиларнинг юрагига ғулғула соладиган «Бузилган ўлкага» шеъри шу тарзда майдонга келди. У бу шеърда ўлкада рўй берган даҳшатларни буюк жасорат билан тасвирлади.

Мана бу сатрларда тасвир этилган даҳшатли ҳақиқатни Чўлпон ўйлаб чиқармаган:

Кўм-кўк, гўзал ўтлоқларинг босилғон,
Устларида на пода бор, на йилқи,
Подачилар қайси дорга осилғон?
От кишнаши, қўй маъраши ўрнига
Ох, йиғи,
Бу нега?

Туморчалар, ҳамойиллар токинғон,
Далаларда бола барги ёпинғон,
Тоғ-тошларда ўйин қилғон,
чопинғон

Гўзал кизлар, ёш келинлар қаерда?
Жавоб йўқми кўклардан-да, ердан-да,
Хароб бўлган элдан-да.
От минганда қушлар каби учғувчи,
Эркин-эркин ҳаволарни қучғувчи,
От чопганда учар қушни тутқувчи
Учар қушдай ёш йигитлар қаерда?
Тоғ эгаси — сор бургутлар қаерда?...

Шубҳасиз, ўзбек тупроғида рўй берган бундай аянчли воқеалар фақат граждандар уруши, Чўлпон ибораси билан айтганимизда, ватандошлар уруши йилларининг самараси эмас. Кўм-кўк ўтлоқларнинг пайхон бўлиши, подачиларнинг дорга осилиши, от кишнаши, қўй маъраши ўрнига йиғи овозларининг эшитилиши Ўрта Осиёнинг Россия томонидан забт этилиши натижасида пайдо бўлган манзаралардир. Чор ҳукуматининг мунтазам армияси ўзбек тупроғига нон-туз кўтариб келган эмас. Бу армия ўтган шаҳар ва қишлоқларда култепалар пайдо бўлган, қабристонлар шаҳидларнинг юзлаб қабрлари ҳисобига кенгайган. Афсуски, инқилобдан кейинги йилларда ҳам ана шу истилочилик, мустамлакачилик сиёсати барҳам топмади. Чўлпон шундан фарёд чекди:

Сенинг қаттиқ сир-бағрингни кўп йиллардир эзганлар.
Сен безсанг-да, қарғасанг-да кўкрагингда кезганлар.
Сенинг эркин тупрогингда ҳеч ҳақки йўқ хўжалар
Нега сени бир қул каби қизғанмасдан янчалар?
Нега сенинг қалин товшинг «кет» демайди уларга?
Нега сенинг эркли товшинг эрк бермайди қўлларга?

Нега тагин танларингда камчиларнинг кулиши?
Нега сенинг турмушингда умидларнинг ўлиши?

Бу шеърнинг бутун рухи халкнинг куллик занжирини нарчалаб ташлашга қаратилган. Халк — у ўзбек бўладими, ўрис бўладими, араб бўладими — эркин яшаши, ўз боғларининг мевасидан ўзи баҳраманд бўлиши, ўз меҳнатининг роҳатини ўзи туйиши лозим. Акс холда, у халк эмас, бир тўда эрксиз, фақат меҳнат қилиш ҳуқуқи бўлган кишилардан иборат бўлади. Чўлпон ўз ижоди билан юртдошларининг халк сифатида шаклланиши учун курашди. Унинг улуғлиги ва фожиасининг илдизлари худди шундадир.

30-йиллар матбуотида Чўлпоннинг ижодкор сифатидаги «калтабинлиги» ва Фафур Ғулумнинг «донишмандлиги»ни кўрсатиш ниятида бир мисол келтирилади: Агар Чўлпон шаҳар ё қишлоқдаги бир неча уйнинг вайрон этилганини кўрса, фақат шу вайрона унинг нигоҳини эгаллайди-ю кўз ёши қилади; Фафур Ғулум эса бу вайроналар устида бугун-эрта барпо этилажак заводни куйлайди... Мунаққид бу қиёс орқали социалистик реализм методига амал қилиб, ҳаётни унинг инқилобий тараққиётида тасвир этиш лозимлигини уқтиради.

Бизнинг адабиётимиз яқин-яқингача бугунги ҳаётни эмас, балки унинг ўрнида барпо этилажак эртанги ҳаётни акс эттириб келди. Бу йўл билан у китобхонни янги ишларга илҳомлантиргандек бўлди. Амалда эса у китобхонни алдади. Чўлпон бугунги жароҳатларни яшириш эмас, даволаш лозим, деган ақидага амал қилди. Шунинг учун ҳам унинг асарларида тасвирланган ҳақиқат социалистик реализм адабиётига кўниккан китобхон учун даҳшатли бўлиб туюлиши табиий.

Аслини олганда, Чўлпоннинг ўзи ҳам бу ҳақиқатдан чўчиган. Ҳаётда рўй бераётган барча воқеаларнинг моҳияти фақат бир нарсага — янги жамиятни бунёд этишга қаратилган эди. Янги жамиятни бунёд этиш эса айрим раҳбарлар наздида 20-йилларда ҳам, кейинчалик ҳам миллий урф-одатларни, миллий маданиятни, динни йўқотиш, тарихни унутиш, турли элатларни ягона миллатга айлантириш, тилларни бирлаштириш, яъни руслаштириш эди; бойларни, ерли-сувли кишиларни қириш, йўқсиллардан иборат дунёни қуриш эди. Ана шундай жамиятнинг қурилиш жараёнини кўрган Чўлпон учун ҳаёт ҳақиқатидан даҳшатли нарса йўқ эди.

дин арбобларининг таъкиб этилиши, масжитлар ўрнида япаски артелларнинг қад кўтариши, халқ дардидан, оҳидан узок кишиларнинг масъулиятли лавозимларни эгаллаши, илм ва ижод аҳлига бўлган эътиборнинг пайсиши, саводсиз ишчилар ва деҳқонлар номи билан қилинаётган ишларнинг халқни хонавайрон этаётганлиги Чўлпонни ташвишга солмай қўймади. Фоиқа аянинг айтишича, у Андижонга борган кезларида бошқа турли термалар орасида қуйидаги байтни ҳам хиргойи қилиб юрар экан:

Сабо, Ленини уйғот, Ўзбекистондан хабар олсин,
Тушунмай қўл кўтарган ишчи-деҳқондан хабар олсин.

Афсуски, бу ғазалнинг давоми Фоиқа аянинг хотирида қолмаган. Шунга қарамай, унинг рухи, унинг ҳар бир ҳужайрасида жўш уриб турган қон Ленин ғояларига ишонч рухи, ишонч қони эканлиги сезилиб турибди. Дохий вафотидан кейин авж олган ноҳақликлар унинг ҳаётлик пайтида ҳам оз содир бўлмаган. Унинг ўзи томонидан амалга оширилган тadbирларнинг ҳаммасини ҳам тўғри деб бўлмайди. У Ўзбекистонга йўллаган саркардалар эса асосан марказ манфаати нуқтаи назаридан иш юритганлар.

Ана шундай тарихий шароитда Чўлпон ижодида кураш тароналарининг авж олиши, унинг шеърларида кишанларни парчалаш билан боғлиқ туйғуларнинг шалола бўлиб қиши ва шоирнинг ноҳақликлар олдида фақат халққа ишониши, ягона адолатли куч сифатида унга таяниши табиийдир.

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исендир, халқ оловдир, халқ ўчдир...
Халқ кўзғалса куч йўқдирким, тўхтатсин,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин.

Чўлпоннинг ҳали оми, уюлмаган, сиёсий онги шаклланимаган, адолатсизликка қарши кураш туйғуси феодализм тузуми ва мустанлақчилик шароитида сўнган халққа ишониши фақат унинг романтиклиги билан эмас, балки халқнинг яширин имкониятлари, унинг қонида билинар-билинмас товланган кураш чўғи билан боғлиқдир. Халқ, унинг қатъий ишончига кўра:

Бир кўзғалур, бир кўпирар, бир қайнар,
Бир интилар, бир кўпирар, бир ўйнар,
Йўқликни-да, очликни-да, йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўк этар...

Чўлпон халқ бағрида яширинган кучни ана шу тарзда зийрак нигоҳи билан кўрди. У айна пайтда ҳам халқдан

мадад олиш, ҳам унга рахнамо бўлиш зарурлигини сезди:

Бутун кучни халқ ичидан олайлик,
Кучок очиб халқ ичига кирайлик!

Шоирнинг халққа яқинлашувидан мурод-максади унинг ҳақиқий озодликка, фаровонликка ва юксак илм-маданиятга эришувидан унга кўмаклашиш, унга шу маънода муносиб фарзанд бўлиш эди. Унинг мураккаб ижоди фақат шу ният билан тўйинган. Шу эзгу ният Чўлпоннинг «Булоқлар» (1922), «Уйғониш» (1923), «Тонг сирлари» (1926), «Соз» (1935) шеърлар тўпламини ташкил этган асарларда жилва қилиб туради.

Чўлпон ўзбек шеърятининг нозик ва нафис садоларга бой, гўзал ва шаффоф туйғулар узра гунчалаган ҳаёт чечакларини куйловчи бир рубоби эди. Аммо давр ундан кишан ва милтиқ овозларини ўзбек шеърятига олиб киришни, шу овозлар орқасида кечаётган ошкора ва пинҳона курашни ифодалашни тақозо этди. Унинг севдиги нозик туйғулар тасвири иккинчи ўринга кўчди. Шунга карамай, унинг ижодий бисотида шундай лирик асарлар борки, улар туфайли Чўлпон шеърятини ҳали узок йиллар мобайнида яшайди.

Ўзи, аслида, шеърят инсон дилини ардоқлаш учун, ундаги гўборни пуркаб ташлаш учун дунёга келган. Шоир ҳам аввало ўз қалбини тўлдириб юборган туйғулар оқимини шеърятнинг сеҳрли уммони томон йўналтиришга интилади. Ана шундай туйғулар оқими одатда гўзаллик билан учрашув натижасида, ундан нурланиш натижасида, электрланиш натижасида пайдо бўлади.

Чўлпоннинг энг машхур шеърларидан бири «Гўзал» деб номланган бўлиб, унда ҳам аёл қиёфасидаги ана шу нафосат билан учрашув нашидаси, аниқроғи, ана шу нафосатни кўмсаш туйғуси тараннум этилган.

Шеърнинг лирик қахрамони тун оғушида кўкдаги энг ёрқин юлдуздан ўз қалбининг дилбар соҳибасини сўрайди. Юлдуз эса уни фақат тушида кўришини айтиб, унинг ойдан ҳам, юлдузлардан ҳам гўзал эканлигини маълум қилади. Сўнг лирик қахрамон у ҳақдаги хабарни ойдан сўрайди. Ой ҳам уни тушида кўрганини ва унинг ойдан ҳам, кундан ҳам гўзал эканини баён қилади. Шундан кейин лирик қахрамон эрта тонгда эса бошлаган шамолга ўша савол билан мурожаат этади. Тонг шамоли ҳам уни бир кўриб, йўлдан озганини айтади ва унинг ойдан ҳам, кундан ҳам гўзаллигини тасдиқлайди.

Ул кетгач, кун чикар ёруғлик сочиб,
Ундан-да сўраймен сенинг тўғрингда.
Ул-да ўз ўтидан бекиниб, кочиб
Айтадир: Бир кўрдим, тушдамас, ўнгда.
Мен ўнгда кўрганда шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Бу соҳибжамолнинг таърифини юлдуздан, ойдан, тонг шамоли ва куёшдан эшитган лирик қаҳрамон ўзининг баланд дорга осилганидан ҳижолат чекади, зўр савдога йўлиққанини сезади, аммо шу билан бирга унинг севгани ойдан ҳам, кундан ҳам гўзал эканлиги билан фахрланади, шу ифтихор туйғусида унинг бахти баҳор чечакларидек чаман бўлиб очилади:

Мен йўқсил на бўлиб, уни суйибмен,
Унинг-чун ёнибмен, ёниб-куйибмен,
Бошимни зўр ишга бериб кўйибмен,
Мен суйиб... мен суйиб кимни суйибмен?
Мен суйган суюкли шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Шеърнинг лирик сюжети севги туйғусининг ана шундай нафис ҳаракатидан иборат.

Чўлпон бу шеърда куйланган дилбар ҳақида бирор маълумот бериб, унинг реал сиймо эканлигини тасдиқлашдан қочади, натижада бу дилбар афсонавий хислатлар касб этиб, ойдек, юлдуздек, тонг шамолидек лирик қаҳрамондан олисда бўлган ва шу туфайли илоҳийлашган образга айланади. Шоир номаълум дилбарнинг бу илоҳийлашган образи орқали илоҳийлашган севги қиссасини яратишга эришади.

Бу шеърдаги ҳар бир сўз, ҳар бир товуш ўзидан дилбар оҳанглар таратади. У бир кўшиқ сингари жаранглайди. Илоҳийлашган, юксак ва улуг севгининг бу дилрабо кўшиғи эса китобхон дилига ором ва фароғат бағишлайди.

Чўлпоннинг «Сезги» шеърида ҳам муҳаббат мавзуи куйланган. Шоир бу шеърда халқ шеърляти оҳангларидан фойдаланиб, сўз ва иборалар такрорига алоҳида эътибор беради. Бир қарашда, мавзуга алоқасиз бўлиб туюлган бу такрорлар эса лирик қаҳрамон қалбида севги туйғуларининг кутилмаганда пайдо бўлиш жараёнини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Мана бу вақтнинг аста-секин ўтишини тасвирлаган мисраларга эътибор беринг:

Боғларда сўлди гуллар, сўлди гуллар, сезмадим,
Қизориб ботди кунлар, ботди кунлар, сезмадим,
Қайда қолди қонли кинлар, қонли кинлар, сезмадим,
Сочларинг боғлаб олиб, боғлаб олибдир сезгини!...

Сўнгги мисрадаги *боғлаб олиб, боғлаб олиб* ифода-сининг такрорланиши ёр сочларининг лирик қаҳрамон туйғуларини бир эмас, бир неча маротаба ўраб олганини, демак, унинг севги домидан халос бўлиши маҳол эканлигини англатади. Шоир Шарқ ахлоқ-одобига риоя қилган ҳолда шеърда лирик қаҳрамоннинг париваш чехрага бўлган муҳаббатини яланғоч сўзлар ва туйғулар орқали эмас, балки нозик поэтик деталлар ёрдамида ифодалайди:

Кўзларимни мен тикиб қолдим, тикиб қолдим унга,
Лола-гулларни экиб қолдим, экиб қолдим унга,
Тоза умидни тутиб қолдим, тутиб қолдим унга,
Чунки мен кўрдим, кўриб қолдим кераклик белгини!...

Чўлпон севгидек улуғ инсоний туйғуни ана шундай нафис бўёқлар билан тасвирлайди. Умуман, у ўз лирикасида ҳамиша нафисликка интилади. Нафосатни лириканинг асосий мезони деб билади.

Чўлпоннинг муҳаббат мавзуида ёзилган 20-йилларга оид яна бир шеър бор. Бу шеърнинг мазмуни ва унда тасвирланган туйғунинг ҳаракати Чўлпон ижоди учун мутлақо характерли эмас. Аммо уч банддан иборат бу шеърда шоир муҳаббат фожиасини, муҳаббат драмасини шундай катта шеърый куч билан тасвирлайдики, натижада у Шекспирона ижодий юксакликка кўтарилади.

Мана, ўша шеър:

1

Бир тутам сочларинг менинг қўлимда:
Ғижимлаб ўпайми ё тараб очай?
«Сир» деб сақлаганинг менинг қўйнимда,
«Сир» деб сақлайинми ё елга сочай?
Сочилган сочингдай сочилса сиринг,
Анор юзларингни кимга тутасан?
Ўзинг-ку: «Уларда вафо йўқ!» дединг,
Нимага уларни тағин кутасан?

2

Очилган қўйнимда тўлғонган танинг
Кўнглингдан қилча ҳам хид еткизмаса,
— Менга яқинлашма, эй эркин бўса!
«Севдим» деганларинг ёлғондир сенинг!..

Лирик қаҳрамон туйғуларининг кутилмаганда чакмоқ янглиғ олов сочиб, момагулдирак каби янграши ёлғон севгининг ошкор бўлиши туфайли юз бермоқда. Шоир ўзи севмаган, аммо эркин муҳаббатни ор деб билмаган аёлдан нафратланар экан, унга ўз ғазабини йўллабгина қолмай, айти пайтда пок ва самимий севгини билвосита улуғлайди. Бу шеър гарчанд Чўлпон ижоди учун бир оз бегона

бўлиб туюлса-да, аслида у тили ва дили, сўзи ва иши ҳамиша бир бўлган шоирнинг улуғ эътиқод фарзанди эканлигини яна бир бор намойиш этади. Чўлпон тарихнинг қайноқ бир даврида яшагани туфайли кўпинча шеър устида узок ишлаш, унга қайта-қайта сайқал бериш имкониятига эга бўлмади. У кўпинча бадихагўй шоир тарзида ижод қилди. Шунга қарамай, унинг шеърини бисотида гўзал асарлар, шеърини дурдоналар оз эмас. Бу асарларда унинг ажойиб инсоний сифатлари, унинг вужудини, қалбини, ҳаётини банд этган, уни ҳаяжонлантирган ва ташвишлантирган масалалар ўзининг ёркин бадий тажассумини топган.

* * *

Инқилоб арафасида ҳозирги Ўзбекистон музофотида вужудга келган адабий ҳаракатнинг муҳим хусусиятларидан бири шунда эдики, бу даврда адабиёт майдонига кириб келган қарийб ҳар бир ижодкор айти пайтда ҳам ёзувчи (шоир), ҳам публицист, ҳам театр арбоби сифатида ўз истеъдодини намойиш этган. Аниқроғи, жадидчилик ғоялари таъсирида адабий ижод соҳасига кириб келган ёзувчи (шоир)лар ижтимоий рафлат уйқусида бўлган халқни уйғотиш мақсадида бир пайтнинг ўзида ҳам адабиёт, ҳам журналистика, ҳам театрнинг мислсиз даражада кенг имкониятларидан фойдаланишга интиланлар. Чўлпон ҳам шу борада истисно бўлмади.

Чўлпон 1914 йилда Тошкентга кўчиб келганида, бу шаҳри азимда профессионал ўзбек театрининг пойдевори барпо этилаётган эди. Ўз бағрига Абдулла Авлоний, Маннон Уйғур, Низомиддин Хўжаев сингари ўзбек театр санъатининг қалдирғочларини олган «Турон» труппасининг, бошқа ўлкалар ва шаҳарлардан келган драматик труппаларнинг Тошкентда намойиш этилган спектакллари Чўлпонда ҳам бу кўхна ва айти пайтда навқирон санъатга нисбатан катта қизиқиш уйғотди. У ўзбек маданиятининг бу йирик арбоблари таъсирида 1914 йилдаёқ сахна асарини ёзишга киришди. Театршунос Сирожиддин Аҳмедов берган маълумотларга кўра, у, Бехбудий сингари, дастлабки ўзбек драматурглари ва қардош халқлар театрларининг таъсирида шу йили «Бой» номли сахна асарини яратди. Аммо, афсуски, Чўлпон ижодини ўрганиш 80-йилларнинг ўрталарига қадар расмий таъқиққа учраганлиги сабабли унинг театр соҳасида олиб борган баракали фаолиятига оид ҳужжатлар мунтазам равишда йўқотиб келинди; вақтли

матбуот кўмагида ўрганиш иши ҳам, худди шу сабабга кўра, олиб борилмади. Шунинг учун биз Чўлпоннинг нафақат «Бой» пьесаси, балки инқилобдан кейин яратган аксар сахна асарлари тўғрисида ҳам етарли маълумотга эга эмасмиз. Ана шундай ашёвий танқислик шароитида шу кеча-кундузда илмий (ёзма) ва «ғайриилмий» (оғзаки) муомалада бўлган барча маълумотларни эътиборга олиш ва текшириш лозим бўлади.

Хурматли китобхонлар эътибори учун шу нарсани айтиш лозимки, 1914—1919 йиллар орасида, яъни беш йил ичида Чўлпоннинг бирорта сахна асари устида ишлагани тўғрисида на оғзаки, на ёзма маълумотлар бор. Бу нарсага асосланиб, шуни айтиш мумкинки, Чўлпоннинг «Бой» пьесаси ўз вақтида ё сахна юзини кўрмаган, ё кўрган бўлса ҳам муваффақият қозонмаган. Муаллифнинг бу даврда драматург сифатида тажрибага эга бўлмаганлиги ва, чамаси, «Бой» пьесаси билан драматик труппалар эътиборини қозона олмаганлиги унинг кейинги беш йил мобайнида бу машаққатли соҳага мурожаат этмаганининг асосий боиси бўлган. 1918 йилда эса Чўлпон Туркфронт бўйлаб гастролга чиққан Карл Маркс номли труппа билан Оренбургда учрашганидан сўнг тенгдоши М. Уйғур ва бўлғуси комиссар Низомиддин Хўжаев билан яқиндан танишган. У ана шу дўстлик туфайли яна театрга меҳр туя бошлаган. Ана шу меҳрнинг самараси сифатида 1919 йилда унинг «Чўрининг исёни» пьесаси майдонга келган.

Чўлпон шу даврдан бошлаб Маннон Уйғур билан ҳамкорликда ўзбек профессионал театрининг пайдо бўлиши йўлида самарали фаолият билан шугулланади. У Уйғур труппасининг стационар сахнаси бўлмиш «Турон» театрида директор лавозимида хизмат қилар экан, шу театр учун «Ёркиной» (1920), «Ҳалил фаранг», «Ўлдирувчи» (1921) номли пьесаларни ёзади. Чўлпоннинг 1922 йилда ёзилган «Севги ва салтанат» шеърига берилган изоҳдан маълум бўлишича, у шу йили «Чўпон севгиси» номли пьеса ҳам яратган ва мазкур шеър шу пьесада олинган. Чўлпон 1924—1927 йилларда эса Ўзбек драма студияси билан биргаликда Москвада бўлиб, театр санъати билан яқиндан танишиб, ўзининг драматург сифатидаги тажрибаларини бойитибгина қолмай, айти пайтда профессионал ўзбек театри артистларининг туғилиши ва репертуарининг шаклланишида бекиёс даражада катта роль ҳам ўйнаган.

Ўзбек драма студияси уч йиллик таҳсилдан сўнг ўзбек

диёрига қайтгач, Чўлпон Самарқандда 1927 йили ташкил этилган Ўзбек Давлат театрида адабий эмакдош бўлиб ишлади. Айрим театршуносларнинг аниқ бўлмаган маълумотларига кўра, Чўлпон шу даврда Самарқанддаги мадрасаларнинг бирида Ҳамза билан бир ҳужрада истиқомат қилган. Театршунос Бахриддин Насриддинов Чўлпоннинг шу кезларда Ҳамза билан ҳужрадош бўлибгина қолмай, балки у билан бирга бир сахна асарини ҳам яратгани ҳақида маълумотга эга эканлигини айтади. Театршунос Сирожиддин Аҳмедовнинг айтишича, Чўлпон шу вақтда фақат Ҳамза билан эмас, балки Лола Сайфуллина билан ҳам биргаликда учовлон «Бухоро жаллоллари» деган драматик композицияни яратганлар. Лекин биз 20- ва 30-йиллар ўзбек театр танқидчилиги материаллари билан ҳали яхши таниш бўлмаганимиз туфайли Чўлпоннинг бу ва бошқа қатор асарлари ҳақида бирор сўз айта олмаймиз.

Чўлпоннинг драматургик ижоди тўғрисида баҳс борганда, адабиётшунос ва театршунос олимлар одатда унинг «Муштумзўр», «Ўртоқ Қаршибоев», «Ёрқиной» ва «Хужум» пьесаларини (сўнгги асар В. Ян билан ҳамкорликда ёзилган) тилга оладилар. Гарчанд дастлабки икки пьесанинг матни ҳозирча топилмаган бўлса-да, бу асарларнинг 1928—1929 йилларда Ўзбек Давлат драма театри сахнасида қўйилгани тўғрисида маълумотлар мавжуд. Ўйлаймизки, шу йилларда вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинган театр тақризлари орқали яқин келажакда бу асарларнинг мазмунини тиклаш, бадиий қимматини аниқлаш ва уларнинг сахна тақдирлари тўғрисида фикр юритиш имкони туғилади. Аммо ҳозирча шуни айтиш мумкинки, Чўлпон «Муштумзўр» пьесасида коллективлаштириш даврининг фожiali саҳифаларини ўша йилларнинг талабларидан келиб чиққан ҳолда бадиий акс эттиришга, «Ўртоқ Қаршибоев»да эса хотин-қизлар озодлиги учун олиб борилган кураш лавҳаларини чизишга катта эътибор берган.

Гарчанд Чўлпон бу асарларда, ўз эътиқодига қарши ўлароқ, «эски тузум» вакиллари фoш этишга мажбур бўлган ва совет тузумининг афзалликларини кўрсатишга уринган бўлса-да, айрим бакироқ мунаққидлар наздида, у синфий курашни бутун кескинлиги билан кўрсатмаган, кишиларни бир-бирига қарама-қарши икки лагерга кескин ажратмаган эди. Шунинг учун раапчилар Чўлпоннинг бу асарларини ҳам чиппакка чиқармоқчи бўлдилар. Боту 1932 йилда ўзбек «буржуа миллатчилари»нинг фаолияти бўйича гувоҳнома берар экан, хусусан,

бундай сўзларни айтган: «Чўлпоннинг «Ўртоқ Қаршибоев» пьесасининг кўриги бўлганда, баъзи бир [ўртоқ]лар кўриқдан кейин муҳокама ўтказишни илтимос қилдилар. Менинг ёнимда ўтирган Икромов бунга йўл қўймаслигимни тайинлади. Мен [ўша ўртоқларнинг таклифига] қаршилик кўрсатдим, шунда кимдир — эсимда йўқ — Икромовга мурожаат этди. У деди: «Мана, қаршингизда Наркомпрос ўринбосари ўтирибди. Ундан сўранг». Агар муҳокамага рухсат берилганда борми, Чўлпоннинг пўстагини коққан бўлардилар».

Акмал Икромов сингари Чўлпон ижоди ва истеъдодининг кадрига етувчи кишиларнинг қаршилигига қарамай, матбуот саҳифаларида бу ҳар иккала пьесага вольгар социологизм нуқтан назаридан баҳо бериш тамойили сезиларли бўлди. Умуман, танқидчилар билибми-билмайми Чўлпоннинг ҳар бир янги асарига тош отдилар. Ана шундай ноҳақ отилган тошларнинг оқибати бўлса керак, Чўлпон 20-йилларда Ўзбек Давлат театри саҳнаси учун оригинал пьесаларни эмас, балки кўпроқ таржима асарларни тақдим этишга мажбур бўлди. У шу йилларда театр учун Мольернинг «Хасис», Карло Гоццининг «Маликаи Турандот», Карло Гольдонининг «Икки бойга бир карол», Билль-Белоцерковскийнинг «Пўртана», Левитинанинг «Хукм», Файконинг «Портфелли киши», Лопе де Веганинг «Кўзи булок», Третьяковнинг «Наърангни торт, Хитой!», Вс. Ивановнинг «14—69 рақамли зирҳли поезд», Шиллернинг «Босмачилар» («Қароқчилар»), Гоголнинг «Терговчи» («Ревизор») сингари асарларини таржима қилди ва улар томошабинларга Ўзбек Давлат театрининг энг яхши спектакллари сифатида тақдим этилди. Чўлпон қаламига мансуб таржима пьесалардан фақат бири — Шекспирнинг «Ҳамлет»игина китоб шаклида нашр этилганлиги сабабли бизга қадар тўла етиб келди. Бу сўнгги асарнинг буюк маҳорат билан таржима этилганлиги шу йилларда Чўлпон қаламидан чиққан бошқа асарлар, чунончи, таржима асарларнинг ҳам юқори савияда бўлганлигидан дарак беради, шунинг учун ҳам уларнинг бизга қадар етиб келмаганлиги афсус ва надомат туйғуларини уйғотади.

Турли манбаларда Чўлпоннинг яна бир неча пьеса ёзганлиги ҳақида маълумотлар берилган. Хусусан, Чўлпоннинг замондоши Лазиз Азиззода унинг «Ўзун кулок бобо» ва «Яна уйланаман» пьесаларини яратганлигини қайд этиб, ёзади: «[Чўлпон] Юсуфжон кизиқнинг «Яна уйланаман» ҳикоясини уч пардали етти кўринишли қилиб, адабий раҳбар сифатида русчага таржима этиб, Мейерхольд театрининг артисти Л. Н. Свездлинга бер-

ди». «Театр комуси»нинг V жилдидан (Москва, 1967) маълум бўлишича, Чўлпоннинг «Яна уйланаман» пьесаси «Постдаги туш» пантомимаси билан биргаликда Москвада Ўзбек драма студиясида Л. Н. Свердлов томонидан сахнага қўйилган. Инқилобдан аввалги ҳаёт манзараларини тасвирловчи бу асарни сахналаштиришда Чўлпон фақат муаллиф сифатида эмас, балки таржимон ва консультант сифатида ҳам иштирок этган.

Л. Азизоданинг юқорида келтирилган хотирасидан маълум бўлишича, Чўлпон дастлаб Ўзбек драма студияси, кейинчалик Ўзбек Давлат театрида хизмат қилган йилларида фақат рус ва Оврупо драматургларининг асарларини ўзбек тилига ўгирибгина қолмай, айти пайтда ўзбек драматургларининг асарларини рус режиссёрлари ва студия раҳбарлари учун рус тилига ҳам таржима қилган.

Чўлпоннинг драматургик ижоди тўғрисидаги тасаввур озми-кўпми тўла бўлиши учун унинг 1936—1937 йилларда «Хижрат» деган пьесани ёзганлиги ва уни театр жамоатчилиги олдида ўқиб берганлигини айтиш ўринли бўлади. Афсуски, ёзувчи бошига отилаётган тошларнинг даҳшатли манзара касб этиши билан театр жамоаси бу асарни сахналаштиришга ошиқмаган. 1937 йил тўфони пайтида эса асар матни изсиз йўқолган.

Шундай қилиб, Чўлпоннинг ўндан зиёд оригинал пьесаларидан фақат 1926 йилда Москвада тўла чоп этилган «Ёркиной» драмасигина етиб келган. Унинг В. Ян билан ҳамкорликда ёзган «Хужум» пьесасининг эса режиссёр вариантигина сақланиб қолган, холос.

Ўзбек профессионал театрининг пайдо бўлиши ва тараккиётида «Хужум» пьесаси асосида тайёрланган спектакль алоҳида аҳамиятга эга. Самарқандда эндигина тузилган Ўзбек Давлат театри ўзининг дастлабки қадамларидан бирини бу асар билан бошлаши бежиз эмас. Бутун ўзбек диёрида хотин-қизлар озодлиги учун кураш авж олган кунларда ёш ўзбек театрининг бу умумхалқ ҳаракатидан четда туриши мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам Чўлпон театрининг адабий эмакдоши ва таржимони сифатида ўзбек хотин-қизларининг тақдири билан боғлиқ мавзунини сахнага олиб чиқиш чорасини кўрди. Унинг бахтига, бу даврда Самарқандда яшаётган рус ёзувчиси В. Ян «Хужум» деган янги пьесасини тугатган эди.

Баъзи бир театршунослар, чунончи, Тошпўлат Турсунов берган маълумотга кўра, Чўлпон В. Яннинг шу мавзудаги ҳикояси асосида «Хужум» пьесасини ёзган. У

Ўзининг «Октябрь инкилоби ва ўзбек театри» номли монографиясида (Тошкент, 1983) ВКП(б) Марказий Кўмитаси Ўрта Осиё бюросининг 1927 йил 31 январда «хужум» кампаниясини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилганини айтиб, шундай ёзади: «Ўша йилнинг ёзида Ўзбекистонга қайтиб келган Москва студиясининг битирувчилари бир зумда давлат ўзбек труппасининг негизини ташкил этиб, мазкур сиёсий тадбирда сахнанинг кечиктириб бўлмас долзарб вазифасини кўрдилар. Улар «Хужум» мавзуга бағишланган спектакль яратиш ҳақида бир қарорга келдилар. Аммо тайёр пьеса бўлмагани учун М. Уйғур ва Чўлпон В. Яннинг очерк ҳамда ҳикоялари мотивлари асосида шу номдаги инсценировкани яратдилар».

В. Яннинг ўғли М. В. Янчевецкий эса адабиётшунос Татьяна Лобановага 1963 йил 8 октябрда ёзган мактубида «Хужум»нинг яратиш тарихини бир оз ўзгача талкин қилган. Унинг айтишича, отаси «Хужум» пьесасини ёзган пайтда Самарқандда профессионал театр бўлмаган. Шу туфайли драматургнинг ўзи 16—18 ёшлардаги йигит ва кизларни йиғиб, хаваскорлик театри сахнасида «Хужум» пьесасини кўйган. Икки-уч ҳафтада тайёрланган бу спектакль томошабинлар ўртасида муваффақият қозонганидан сўнг уни дастлаб рус, кейин эса ўзбек профессионал театрлари сахнасига кўчирганлар.

В. Яннинг ўзи асарнинг ёзилиш тарихи тўғрисида сўзлаб, икки хил фикрни баён қилган. У 1933 йилга оид ён дафтарларида «Хужум»ни Чўлпон билан ҳамкорликда ёзганини эътироф этган бўлса, орадан ўн беш йил ўтгач, 1948 йилда — Чўлпон бадном этилган даврда «пьесани икки муаллиф эмас, ... Яннинг бир ўзи 1,2 ва 4-пардаларни ёзгани»ни, 3-пардадаги «бозор сахнасини эса таржимон Чўлпон Сулаймонов ўзбекча матнга ўзбошимчалик билан киритгани»ни айтган. Унинг сўнгги сўзлари ўзбек ёзувчисини қоралаш ниятида эмас, балки «Хужум»ни янги таржимада ўзбек сахнасига олиб чиқиш мақсадида айтилгани учун уларга танқидий қараш зарур бўлади.

В. Яннинг Чўлпон билан 1933 йилда Москвада учрашганлиги тўғрисидаги қуйидаги сўзлар ҳам «Хужум»нинг яратилиш тарихига алоқасиз бўлмаса керак. У Чўлпоннинг Мешчанлар кўчасидаги уйида шоир Шенгели иштирокида бўлиб ўтган оқшомни эслаб, бундай ёзган: «Чўлпон биринчи қадахдан кейин хушчақчақ бўлиб, Шарк шеърлари ва кўшиқларини куйлади, турли Шарк халқларининг қандай кўшиқ айтишларини ажиб бир ҳажвиёна йўсинда намойиш этди. Хўжа Насриддиннинг шарқона

латифаларини ғаройиб бир маҳорат билан ҳикоя қилди. Бу латифалар менга уларни кулгили-буффонада пьесада фойдаланиш лозимлиги ҳақидаги фикрни бердики, унда (пьесада — *Н.К.*) яна ўз ўтмишини яшириб, колхозга суқилиб кирган эшон ва қишлоқ аҳли бўлади».

Бу тасвир этилган учрашув Чўлпон билан В. Яннинг биринчи учрашуви эмас эди, албатта. Аниқ айтиш мумкинки, улар 1933 йилга қадар ҳам учрашганлар, бу учрашувларда ҳам Чўлпон рус биродарини ўзбек халқининг ҳаёти, тарихи ва маданияти билан яқиндан ошно этиб, уни янги ижодий режаларга илҳомлантирган. Тахмин қилиш мумкинки, В. Яннинг «Хужум» пьесасини ёзишга киришиши ҳам Чўлпоннинг иштирокисиз, унинг ҳикоялари ва қўшиқларисиз, ўзбек хотин-қизларининг тақдири бўйича чеккан изтиробларисиз рўй бермаган. Чўлпон пьесанинг том маънодаги этнографик консультанти бўлибгина қолмай (20- ва 30-йиллар ўзбек киносига шундай лавозим бўлган), уни эркин таржима қилиб, янги саҳналар, персонажлар, қўшиқ ва ўйинлар киритган ҳамда унинг «Маликаи Турандот» сингари ўзига хос халқона асар бўлишига катта ҳиссасини қўшган, шунинг учун ҳам В. Ян уни асарнинг тўлақонли муаллифларидан бири сифатида эътироф этган.

«Хужум» пьесасида тасвирланган воқеа Ўзбекистонда 1925—1927 йилларда, яъни «хужум» кампанияси арафасида ва «хужум» йилларида содир бўлади. Қишлоқни узок йиллар мобайнида ётқизиб турғизган, 80 ёшдан ҳатлаб ўтган эшон Гулжамол исмли ёшгина қизга уйланишни ихтиёр қилади. Қизнинг ота-онаси эшондан қарз бўлгани учун Гулжамолни унга беришдан бошқа иложни кўрмайди. Аммо қишлоққа дарвиш бола қиёфасида кириб келган Хужум (Турсуной) исмли қиз бу фожианинг олдини олиб, Гулжамолни кулликдан озод этмоқчи бўлади. Драматурглар бу оддий ва, бир қарашда, жўн бўлган ҳаётий воқеани саҳнага олиб чиқишда Шарқ фольклори ва халқ театрига хос тасвир усулларидан самарали фойдаланганлар. Натижада артистларнинг ўз ролларини жозибали талқин этишлари, режиссёр, бастакор ва хореографнинг янги саҳнавий ечимларни излаб топиши учун имкон доираси кенгайди.

Чўлпон Яннинг саҳна вариантыда мавжуд бўлган ҳаётий тўқнашувларни ўзбек тилида шундай усталик билан бердики, у асарга киритган луқмалар Ян вариантыдаги қаҳрамонларнинг сўзлари билан узвий алоқага кириб, асарни ичдан нурлантириб юборди. Қуйида шу асардан

мисол тариқасида келтирилган лавҳада Табиб Гулжамолнинг отаси Аҳмаджоннинг ҳузурига келиб, уни Эшоннинг аҳду қароридан хабардор этади. (Бу сахнада Эшонга Турсун исми билан хизмат қилмоқчи бўлган Ҳужум ҳам иштирок этади.)

Т а б и б. Эй, суюнчи бер, Аҳмаджон. Чораки, бошингга катта давлат оғонаб қолди.

Т у р с у н (четга). Оғонаган давлат оғирлик қилиб ўлдириб қўймаса эди бу камбағални (Аҳмаджонга). Аҳмаджон ака, мана бу қимматбаҳо тўнни ҳазрати эшон сизга совға қилиб юбордилар.

А х м а д ж о н. Нима? Ҳазрати Эшон менга совға юбордилар? Йўқ, бунда бир гап борга ўхшайди.

Т а б и б. Нима деб пинғиллаётисан? Дарров Эшон бобомга қуллуқ қил. Чораки, нози-неъмат шукроналик учундир, эй аҳмоқ!

А х м а д ж о н. Қуллуқ, раҳмат, саломат бўлсинлар!

Т а б и б. Бундан кейин Эшон бобомиз сенинг кампингга ҳам янги паранжи юборадилар. Чораки, паранжи.

Т у р с у н (четга). Катта холаси раҳматликдан қолган.

А х м а д ж о н. Ундай бўлса, бу иш хотинлар билан битадиганга ўхшайди. Ойжамол, хой, Ойжамол, бу ёкка қара!

О й ж а м о л. Ҳа, нима дейсиз?

А х м а д ж о н. Мана бу паранжини Эшон бобом сенга юбордилар.

Т а б и б. Яна тагин совға-салом юбордилар.

О й ж а м о л. Саломат бўлсинлар. Биз у кишига нима хизмат қилиб маъқул қилиб эдикки, бизга бундай марҳамат қилибдурлар?

Т а б и б. Чораки, сизда қуш бор, бизда овчи, сизда эчкихон бор, бизда — харидор.

Т у р с у н (четга). Буларда бўри бор, сизда — кўзичок...»

Чўлпон ва В. Ян оддий бир воқеани томошабинга шундай нафис бир шаклда ҳикоя қиладиларки, улар фантазиясининг самараси бўлган диалог ва сахналар асар мазмунига янги жилолар бағишлайди, томошабиннинг диққат-эътиборини бамисоли оҳанграбо бўлиб ўзига тортади. Бугунги драматик асарларда бўлгандек, спектаклга га кўплаб кўшиқлар, дуэтлар, рақслар киритилган бўлиб, улар томошабинга байрам кайфиятини ҳады этади.

Мана, «Лайзан гул» куйи асосида ёзилган бир дуэт:

«Т у р с у н.

Эшон поччам хурсанддир-ей хурсанддир,
Юришлари фасондир-ей фасондир.
Эшон бобом фикрича-ей фикрича,
Еш киз олиш осондир-ей осондир.

Б о л а л а р.

Йўқ, тақсирим, йўқ, тақсирим, бўлмайти,
Кечиринг, тақсир, эндиги замон кўймайти.

Т у р с у н.

Мулла табиб ўйлайди-ей ўйлайди,
Хилаи наъма кўймайти-ей кўймайти.
Йиғиб-йиғиб дунёни-ей, дунёни
Нафси ўлгур тўймайти-ей тўймайти.

Б о л а л а р.

Кечиринг, табиб, кечиринг, табиб, бўлмайти,
Эндиги замон сизларга йўл кўймайти».

Мана шундай шўх, аллақачон умри тугаган чиркин кишилар ва одатлар устидан кулувчи кўшиқлар 20-йиллар томошабини томонидан кизгин кутиб олинган. Хайратланарли томони шундаки, Вахтангов номидаги театрнинг ўлмас асари — «Маликаи Турандот» спектаклининг эстетикасидан озик олган бу асар фақат Ўзбекистонда эмас, балки Москва ва Бокуда намойиш этилган чоғларда ҳам томошабинларнинг таҳсин ва таъзимига сазовор бўлган. Асарнинг кўп миллатли томошабинлар оммасига манзур бўлишида бошдан-оёк Чўлпон ижодининг маҳсули бўлган машҳур бозор сахнаси айниқса катта роль ўйнади.

Айрим нуқсонларига қарамай, «Хужум» ўзбек драматик театрининг шаклланиши ва халқ хурматини, муҳаббатини қозонишда муҳим аҳамиятга молик бўлди.

Чўлпоннинг драматургик ижодида «Ёркиной» пьесаси алоҳида эътиборга лойик. 1920 йилда ёзилган бу асар биринчи марта Маннон Уйғур труппаси томонидан 1921 йилда сахналаштирилган. Чўлпон Ўзбек драма студияси билан биргаликда Москвада бўлганида, асарни қайта ишлаб, нашр эттирди. Тахмин қилиш мумкинки, у асарни қайта ишлашда уни шу йили иккинчи марта сахнага кўйган Камол II нинг ҳам, москвалик бошқа театр арбобларининг ҳам айрим фикр ва мулоҳазаларини эътиборга олган.

Бир оғиз сўз Камол II тўғрисида. Татаристонда 1905—1906 йилларда ташкил топган «Сайёр» драма труппаси инкилоб арафаларига келиб, ривожланган ва малакали кадрларга эга бўлган татар театрининг пайдо бўлишига

замин ҳозирлади. Инкилобдан кейинги турли йилларда эса профессионал татар театрлари фақат Татаристон ва Бошқирдистонда эмас, балки Моеква, Астрахань, Пермь, Тошкент сингари шаҳарларда ҳам барпо этилди. Ўзбек театрининг туғилишига самарали таъбир кўрсатган «Сайёр» труппаси ва умуман татар театри билан ижодий алоқа кейинчалик ҳам давом этди. Ўзбек драма студияси Москвада ижод ва маҳорат мактабини ўтаётган йилларда бу ерда татар театри ҳам ўз фаолиятини давом эттираётган эди. Унинг етакчи режиссёр ва актёрлари тил ва маданият жихатидан ўзбек студиясига яқин бўлганлари сабабли айрим асарларни сахнага қўйишда уларнинг ёрдами фойдали деб топилди. Хусусан 1912—1918 йилларда «Сайёр» труппаси билан биргаликда Тошкентда гастролда бўлган, ўша пайтда эса Москвадаги татар театрида хизмат қилган актёр Камол II «Ёркиной» пьесасини сахналаштириш ишига таклиф этилди. У ўзбек театрининг майдонга келишига кўмак берган қардош театр арбобларидан бири Камол I нинг укаси бўлиб, татар сахнасининг гултожлари бўлмиш Фердинанд («Макр ва муҳаббат»), Карл Моор («Қарокчилар») ролларининг мохир ижрочиси сифатида шуҳрат қозонган. Камол II, тахмин қилиш мумкинки, «Ёркиной»ни сахнага қўяр экан, бош қаҳрамонлар сажиясидаги қаҳрамонлик моҳиятини очишга катта эътибор берган.

Аmmo бу спектакль, афтидан, ўзбек театрининг бўлғуси буюк режиссёри Маннон Уйғурга у қадар манзур бўлмаган шекилли, орадан бир йил ўтгач, у асарни қайта сахнага қўйган. Шундай қилиб, Чўлпон драматургиясининг шоҳ асари — «Ёркиной» ўзбек сахнасида уч марта қўйилган.

Адабиётшунос Озод Шарафиддинов бу асар ҳақида фикр юритиб, бундай ёзади: «... адабиётшунос ва санъатшуносларимизнинг асарларида «Ёркиной» ҳақида анчамунча ривоятнома (ривоятнома бўлса керак — *Н.К.*) гаплар айланиб юради. Эмишки, Чўлпон бу асарини ўзбек фольклори материаллари асосида ёзган... Бунақа фикрлар асар билан яхши танишмай туриб мулоҳаза юритиш оқибатида туғилган» («Санъат» журнали, 1990, 4-сон, 11-бет).

Гап шундаки, Чўлпон 1926 йил 29 март кuni Москвада пьесанинг китоб вариантыга ёзган бағишловида бундай сўзларни айтади: «Тотли ва бой тили билан эртақ (чўпчак) айтиб бериб, шу асарнинг ёзилишига сабаб бўлган КАМПИР ОНАГА ҳурмат билан бағишлайман». Чўлпон бу сўзлари билан «Ёркиной» китобини кампир онага

бағишлаётганигина эмас, балки «шу асарнинг ёзилишига сабаб бўлган»ини ҳам айтмоқда. Демак, ўйлаш мумкин-ки, Чўлпон кампир онадан «Ёркиной»нинг ёзилишига туртки берган халқ ривоятларини эшитган ва улар ёзувчида сўнмас таассурот қолдирган. Аммо у беназир истеъдодга эга ёзувчи сифатида бу ривоятларнинг оддий баёнчиси бўлиб қолмаган; уларни қайта ишлаган, ўз ғоявий ниятига тамомила бўйсундирган. Аммо, барибир, у асар негизида унинг фольклор манбаидан олинган фабулани қолдирган. Афсуски, биз жуда кўплаб ёзма асарларимизнигина эмас, балки оғзаки ижодимиз намуналарини ҳам сақлаб қололмадик. Эҳтимол, бирор фольклоршунос кампир она билан учрашганида, «Ёркиной»га туртки берган халқ эртагини ҳам ёзиб олган бўлармиди? Балки Чўлпон эшитган эртак ё эртақларининг ёзиб олинган бошқа нусхалари бордир. Ҳар ҳолда унинг ўзбек халқ оғзаки ижодидан униб чиққанини рад этиш самарасиз бўлса керак.

«Ёркиной»нинг қисқача мазмуни бундай:

Ўлмас ботир исмли саркарданинг қароргоҳида боғбончилик қилган Пўлат билан унинг қизи Ёркиной ўртасида муҳаббат шабадаси эса бошлайди. Пўлат бу уйнинг оддий хизматкори, Ёркиной эса хонзодаларга мос қайлик бўлгани учун боғбон йигит ўз севгисининг бахтли хотима билан тугашига ишонмай, Ўлмас ботир хонадонидан кетмоқчи бўлади. Бунинг устига, Пўлатни Ёркиной билан танҳоликда учратиб қолган ботир уни беномусликда, кўрнамакликда айблайди, Ёркинойни ҳам ор-номусни унутиб, фақир бир хизматкор билан учрашгани учун ўлдиришга тайёр эканлигини айтади. Ёркиной ҳақ йўлида ўлишга ҳам тайёр эканлигини изҳор қилиб, бўйинни эгганида, Ўлмас ботир: «Отанг ноҳақ ерга бир қатра қон тўккан эмас. Мундан кейин ҳам тўкмайдир!» деб мағрур жавоб беради.

Ўлмас ботир ва у мансуб бўлган синф учун ҳақ икки хил бўлади: ўзлари учун ва ўзгалар учун. Ўзлари учун мавжуд бўлган ҳақ уни ўзининг ёлғиз қизини жазолашга имкон бермайди. Лекин ўзгалар учун ҳақ тушунчаси уни шу лаҳзанинг ўзида Пўлатни қатл этиш учун йўл очади: «Аммо, — давом этади у Пўлатни кўрсатиб, — мана бу кўрнамакнинг қони тўкилса, асло ноҳақлик бўлмай-дидир!» Ана шундай ақидага эга бўлган Ўлмас ботирнинг ҳалол инсон эмас, балки золим ва қонхўр саркарда эканлиги маълум бўлади. У билан илк бор тўқнашган ва юзма-юз олишишга мажбур бўлган Пўлат ўзининг, отасининг ким эканлигини ундан сўраб билмоқчи, ўз

аждодларининг такдири тўғрисида хабар топмокчи бўлади. Лекин бу нарса Ўлмас ботирнинг энг дахшатли сирини эканлиги ошкор бўлади.

Чўлпон пьесанинг бу муҳим драматик нукталаридан бирини шундай тасвирлайди:

«Пўлат (қалтираброқ). Ботир, пардани очиш замони келганга ўхшайдир (Кўзига қараб олиб). Менинг отам ким?

Ботир (бир қуршашиб, ранги ўчиб қоладир, сўнгра ўзини тўхтатиб олиб, бемалол). Отанг — бир қишлоқи!

Пўлат. Қани ўша қишлоқи? Нимага мен сизнинг даргоҳингизда сизнинг нон-тузингизга қараб қолганман?

Ботир. Ўзини боқолмаган бир қишлоқи сени бити билан боқсинми? Ўзи боқолмагандан кейин менга бериб кетган-да! Отанг сени: «Ботирнинг қизи билан ўйнашин, Ботирни эл-халқ олдида ерга қаратсин!» деб қолдирган эдим? (Қизиб). Қани, айт, беномус, гапир!

Пўлат. Ботир, сиз гапни бошқа ёққа бурманг, барибир иш хунук бўладир. Ўша отам қани? Нимага менга кўрсатмайсиз?

Ботир. Отангни мен қайдан билай? Егали овқат тополмай, очидан ўлиб кетгандир. Мен сенга кам оталик қилдимми? Нонкўр! (Яна қизиб). Мен сенга: «Қизимга ўйнаш бўл!» деб оталик қилдимми? А?

Пўлат (қалтираб, Ботирнинг кўзига қараб олиб). Уятмайсизми? Уятмайсизми? Астаффуруллох...) бир-икки қадам орқасига қайтадир).

Ботир. Мен кимнинг она қўйнидаги қизи билан ўйнашибманким, уялсам?

Пўлат (югуриб келиб). У ... ёнғокнинг тагидаги хандак кимнинг гўри? Айтинг, кимнинг гўри? (Ботир чўчиб, орқасига жиладир, лекин ўзи жим; Пўлат борган сари унлиқиб). Бир хандакда неча кишининг боши бор? (Қўйнидан бир рўмолчада майда суюклар олиб ташлаб). Мана бу суюклар кимники? Нимага ёнғок тагидаги хандакда чириб кетган? (Ёнидан бир қоғоз олиб). Мана бу ариза кимники? (Бақариб). Қимники, дейман? Ариза берганлар қани? (Ердан суюкларни олиб, Ёрқиннинг олдига ташлайдир). Мана шулар эмасми ариза берганлар? Менинг отам, акам, тоғам, яна бошқа қанча қавму қариндошларим шу бир ховуч суюкнинг ичида эмасми? Гапиринг! Гапиринг! Нимага дамнингиз чикмай кетди? (Ботирнинг қиличи қўлидан тушиб кетадир, ранги оппоқ оқарадир, касал одамдай бўшашиб, ҳолсиз туриб қоладир)».

Пўлат билан Ўлмас ботир ораларида бўлган ана шу диалог пьесада ғоят муҳим аҳамиятга эга. Бу сахна-

да иштирок этган Еркиной Пўлатнинг шу сўзларини тинглар экан, отасининг ким эканлигини ихтиро этади. Гарчанд «хунари гўрковникдан ёмон» бўлган ана шу отанинг фарзанди бўлганига қарамай, ундан воз кечиб, Пўлат ортидан кетиш ва ҳатто отасига қарши Пўлат тарафида туриб жанг қилишдан тоймайди.

Хўш, бу ҳол маънавият мезонларига тўғри келадими? Отага қарши жанг қилиш — қандай мақсад йўлида бўлмасин — окпадарлик эмасми?

Агар биз Чўлпон ижоди ва ижтимоий фаолиятининг негиз-негизига назар ташласак, унинг учун фақат бир саждагоҳ қудрат бор эканлигини кўрамиз. Бу ҳалқдир. Халқ қаерда бўлса, ҳақ ҳам ўша ерда бўлади. Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг ўзи ота бағрини тарк этиб, биринчи жаҳон уруши арафасида шу халқ оғуши сари отилган, ўзини шу халқнинг бахт-саодати йўлида машаққат ва азоблар билан тўла меҳнатга бағишлаган эди. Еркинойнинг ҳам «хунари гўрковникдан ёмон» бўлган отасидан воз кечиб, Пўлат саркардаси бўлган халқ бағрига қайтишида улуг мақсадга, хайрли ишга хизмат қилиш ғояси ётади.

Яна бояги диалогга қайтайлик. Пьесада тасвир этилган воқеа бундай давом этади:

«Е р к и н о й (*қалтираб*). Ота, ота, дейман! Бу нима гап? Бу нима? Бу қандай гап? (*Ботир жим*). Пўлат, сен айтиб бер, бу нима гап? Мен ўламан, мен чидай олмайман. Бу қандай сир?

П ў л а т (*ўзини босиб олиб, бўшашиброқ*). Бу сирларнинг тагини отангиздан сўранг. Ота-она, қавму қариндошларини бир умр кўрмаган, уларнинг ширин гапларини эшитмаган, ўзларини кўриш ўрнига бир халта чириган суякларига эга бўлган киши ўша суякларни чиритган даргоҳда тура олмайди. Амакингизга қизини бермагани учун хонавайрон бўлган бир кишлоки, ўша кишлокени «ҳақ» дегани учун ер билан яксон қилинган кишлок... Яна мендек бахти қора ўғлини шу даргоҳга бир умрлик қул қилиб берибдир! Мен шу тўрт оғиз гапни сизга айтиб қўйиб, шу даргоҳдан буткул бош олиб кетмакчи эдим (*Қумрини кўрсатиб*). Ана у тентак жинни қизнинг гапи билан отангиз бизни гуноҳкор қилди. «Нонкўр», деди. «Ўйнаш», деди. «Беномус, беҳаё», деди, ҳар нарса деди. Агар бу сирни очиб юбормасам, менинг бошим ҳам шу суякларнинг биттаси бўлар эди. Ойим пошшо, менга нонтуз берди, деб отангиздан халоллик сўрамайман. Нимага десангиз, ҳар бир тишлаган ноним — ота-оналаримнинг

бир бурда эти, ҳар бир қатра татиган тузим — уларнинг кўз ёшлари, балки қонлари бўлган экан».

Бу шекспирона улкан маҳорат билан ёзилган монологдан Ўлмас ботир қароргоҳида юз берган фожиа сирлари очилади. Маълум бўлишича, ботирнинг амакисига кизини бермагани учун Пўлатнинг отаси ҳам, акаси ҳам, тоғаси ҳам, бутун уруғ-аймоқлари ҳам қириб ташланган экан. Бир «кишлоки»нинг барно кизини хотин қилиб олиш бу даргоҳда табиий ҳолу, лекин кизга ошиқ бўлиб, кўнгил қўйиши номуссизлик, онкўрлик ҳисобланган. Чўлпон тасвиридаги, эҳтимолки, Чўлпон тинглаган халқ эртагидаги Пўлат ва Еркиной ана шу тенгсизликка, ижтимоий адолатсизликка қарши бош кўтардилар.

Бу драматик лавҳада яна икки диққатга сазовор нукта бор. Биринчиси шуки, Ўлмас ботир хонадонидида Кумри исмли чўри бор бўлиб, у ҳам Пўлатни севади. Севигина қолмай, Пўлатнинг Еркинойга нисбатан туйган севгиси ижтимоий тенгсизлик ҳукм сурган асрда бахтли натижа билан тугашига ишонмайди ва ўз севгиси учун курашмоқчи бўлади. Лекин Пўлат Еркиной билан оила қуришига ишонмаса ҳам, унинг муҳаббатини рад этади. У муҳаббатда ҳам, ҳаётнинг бошқа жабҳаларида ҳам қул бўлиб қолишга рози эмас. У ўз ҳаётининг маъносини юксак ғоялар учун курашда кўради. Пўлат образининг қимматини белгиловчи фазилятлар ҳам аввало шундадир.

Иккинчи нукта шундаки, Чўлпон асарда тож-тахт мавзуини кўтарар экан, ўзи сезмаган ҳолда сиёсий ва ижтимоий худбинлик оддий халқ учун фожиалар келтириши мумкинлигини тасвирлаб, 1937 йил даҳшатларини башорат қилгандек бўлади.

Озод Шарафиддинов юқорида бир фикри келтирилган «Чўлпон драмалари» номли мақоласида адабиётшуносликда ҳукм сурган яна бир қарашга эътироз билдириб, дейди: «Еркиной»ни ишқий-романтик асар дейишади. Бу талқинга ҳам қўшилиб бўлмайди; тўғри, пьесада муаллифнинг диққат-эътибори марказида Еркинойнинг Пўлатга севгиси туради, бироқ бу севгининг жами жилолари, қувончу изтироблари, ҳамма товланишлари билан тасвирлаш асарнинг бош мақсади эмас». Бу фикр ҳам аслида олдинги мулоҳазанинг давоми. Биз, модомики, асарнинг фольклор манбаи мавжудлиги масаласида бошқа адабиётшунослар билан ҳамфикр эканмиз, уларнинг асар жанрини ишқий-романтик деб белгилашларига қўшилмасдан иложимиз йўқ. Асарда гарчанд Пўлат билан Еркиной ўртасидаги «севгининг жами жилолари, қувончу изтироблари ҳамма товланишлари билан тасвирланма-

са»-да ва бу нарса унинг бош мақсади бўлмаса-да, унинг негизда, пойдеворида ишқий-қаҳрамонлик руҳи билан суғорилган халқ эртаклари ва дostonларига хос белгилар ётади. Ҳамма гап шундаки, Чўлпон бу анъанавий йўналишда ўралашиб қолмай, унга ижодий муносабатда бўлади. Ишқий-романтик ва ишқий-қаҳрамонлик асарлар марказига халқ тақдири билан боғлиқ масалаларни олиб чиқади.

Пьеса асосини ташкил этган воқеалар ривожланишда давом этар экан, мантикий равишда тож-тахт мавзуи ўртага тушади. Ўлмас ботир салтанатга, тож-тахтга мутлақо бошқа муносабатда бўлса, фалакнинг гардиши билан ҳокимият тепасига келиб қолган Пўлат тож-тахтни, унинг олдидаги масъулиятни мутлақо ўзгача тушунади.

Пўлат ва унинг дўстларига қарши курашиб, хонлик салтанатини ҳимоя қилаётган Ўлмас ботир қизининг Нишабсой беги томонидан ўғирланганидан дарак топиб, жанг майдонини ташлаб кетмокчи бўлади.

«Пўлат (туруб). Хўш, қаерга?»

Ботир. Қизим, бахти кора болам қаерда бўлса, ўша ерга!

Пўлат. Сиз бу ерга саройни, хонни, тожу тахтни сақлагали келгансиз. Бу йўлда қанча бегуноҳ бечораларнинг қонини тўқдингиз! Энди ишингизни чала қолдириб кетасизми? Бу мардликми, Ботир? Бояги гапларингиз менгагина хос гаплармиди?

Ботир (оғир кўнглидан сўзлайди). Мардлик номус билан бўладир, менинг номусим поймол бўлди... Мен мундан кейин мард ботир эмас, номард бир жаллод бўламан! Билдингми?

Пўлат. Тожу тахтни сақлаш...

Ботир (бақариб). Менинг номусимни сақлай олмаган тожу тахтними? А?..»

Бу сўзларда факат Ўлмас ботирнинг эмас, балки халқ манфаатидан олисда бўлган барча амалдорларнинг тожу тахт, салтанат, ҳукуматга бўлган муносабатлари ифодаланмокда. Аммо шу билан биргаликда ор-номусини йўқотган ёхуд ор-номус нималигини билмовчи саркардаларнинг номард бир жаллодга айланишлари мумкинлиги айтилганки, Чўлпон бу ерда ҳам 1937 йил фожиаларининг илдизига назар ташлаган кўринади.

Пўлат ўз дўстлари — қашшоқ халқ вакиллари билан бирга ҳамда ёшлиқдан жанговарлик анъаналари асосида тарбия кўрган Ерқиной ёрдамида хон кўшинларини енгиб, салтанат тепасига келади. Аммо Ерқиной учун тожу тахт эмас, уни севгувчи, унга бутун ҳаётини бағишловчи Пўлат керак эди. У Пўлатнинг салтанат ишларидан

ортган дақиқаларинигина ҳузурида, яна ҳориган ҳолда ўтказаетганини кўриб, ғазабланади, тожу тахтдан ҳам нафратланади. Шунда Пўлат унга бундай жавоб беради: «Тожу тахт... Салтанат... сизнинг юклаб кўйган юкин-гиз... Уни мен ҳар қанча оғир бўлса ҳам кўтариб олиб боришим керак... Тожу тахтнинг орқасида юрт бор, эл бор, халқ бор... Уни ўйлаш керак... Унинг ғамини ейиш керак... Сиз менга тожу тахтни бурунги хонлардай эмиб, сўриб ётиш учун олиб берган бўлсангиз, ўзингизга қайтариб бераман. Менга ундай тожу тахтнинг кераги йўқ! Сиз олиб берган тожу тахт юртнинг дардига даво бўлмаса, йўқ... Ойим пошшо, ундай тожу тахтдан мен кечайин, ундай тожу тахт эгасидан сиз кечинг!»

Бу алангали сўзлар асардаги воқеаларнинг мантикий ҳулосасими ё асар шу сўзларни айтиш учун ёзилганми — буни билиш маҳол. Аммо Чўлпон Пўлат билан Еркиннинг — икки кучли шахснинг муҳаббати ягона қудратни ташкил этиб, фақир халқ бахтига мамлакатни донолик билан идора қилишини истади. Қаҳрамонлар ҳам пировардида ана шу ҳукмга келадилар. Чўлпон халқ оғзаки ижодида кенг шаклланган ишқий-қаҳрамонлик асарларига хос мавзуни ана шундай юксак ва жаранг пардада тугатади.

Шу нарса ажабланарлики, ўзининг 1935 йилда чоп этилган «Ўзбек театр тарихи учун материаллар» китобида М. Бузрук Солиҳов Чўлпон драмаларини умуман тилга олмагани ҳолда, бир ўринда: «НЭП даврида эса «Абулфайзхон», «Ҳинд ихтилолчилари» ва «Еркиной» пьесалари билан ҳам миллатчилик мафкурасини ташлашга уриндилар», деб бечора драматургга заҳарли ниш санчмоқчи бўлади. Ваҳолонки, бутун ижодида бўлганидек, драматик асарларида ҳам Чўлпон маҳдудлик ва миллатчилик кайфиятидан доим узоқда ва юксакликда бўлган. Чўлпоннинг, бахтимизга, омон қолган «Еркиной» пьесаси эса умумбашарий аҳамиятга молик ғоялар билан шу қадар моҳирона йўғрилганки, унинг шу кунларда бирорта театрнинг эътиборини тортмай келаётгани кишини афсуслантиради.

* * *

Чўлпоннинг шеърӣ ва драматургик ижодида қизил ип янглиғ ўтиб турувчи мавзулардан бири ўзбек хотин-қизларининг тақдири билан узвий алоқада. Агар биз Чўлпоннинг насрий асарларига диққат-эътиборимизни қаратадиган бўлсак, уларда бу мавзунинг етакчи ўринни

эгаллаганлигини кўрамиз. Ҳатто шундай таассурот туғилдики, Чўлпон гўё ўзбек хотин-қизларининг инкилобдан аввалги ва кейинги аянчли тақдирларига жамият эътиборини қаратиб ва шу ҳаётий масалада инкилоб бўлишини истаб даврнинг энг долзарб мавзунга кўл урган-дк бўлади.

Чиндан ҳам, 20-йилларда ўзбек хотин-қизларининг тақдирида заррача ўзгариш бўлмаган. Инкилобга қадар улар қандай хорлик ва зорликда яшаган бўлсалар, шу хорлик ва зорликдан иборат ҳаёт ўз окимида давом эта берган. Вахолонки, Чўлпон ҳар бир маданий жамиятнинг биринчи белгиси ундаги хотин-қизларнинг турмуш даражаси билан белгиланишини ҳам, инкилобдан кейинги совет жамияти шундай юксак маданий жамият даъвоси билан яшаётганини ҳам биларди. Шунинг учун у шеърини ва ҳатто драматургия эга бўлмаган тасвир имкониятларини насрий ижод жабҳасида кўриб, ўзбек хотин-қизлари ҳаётининг чидаш мумкин бўлмаган манзараларини бадний акс эттиришга киришди.

Чўлпоннинг 20-йилларга оид ўнга яқин ҳикояси бор. Шулардан бири «Ойдин кечаларда» деб аталади. «Қурбони жаҳолат» ва «Дўхтур Муҳаммадёр» асарларидан атиги саккиз йил кейин ёзилган бу ҳикояда муаллифнинг тасвир услуби ва умуман бадний маҳорати мислсиз даражада катта ўзгарибгина қолмай, балки биринчи навбатда унинг ўзи инсон ва ёзувчи сифатида тўла шаклланганлиги, ҳаётий жараёнларни кўриш иқтидори теранлашганлигини кўрамиз.

... Зайнаб исмли кампир ярим кечада нимадандир чўчиб уйғонади. У ёк-бу ёққа назар ташлаб, «дунёнинг барча ғами»ни ўйлаб, ахийри, кўзи яна уйкуга кета бошлайди. «Энди бир оз уйқуси ҳам кела бошлаб, кўзлари секин-секин сузила, кўллар бўшашиб-бўшашиб чўзила кетдилар, тун бўйи чопишиб, хуришиб, югуришиб чиққан итлар товуши секин-секин йўқола бошлади. Эшончанинг ҳовузи бўйидаги толлардан туриб ҳасрат ва қайғуларини ҳар кеча ўқий турғон булбул букун жуда эрта тўхтади». Ҳаммаёқни гўристондагина бўладиган жимлик эгаллади.

Шу пайт қаердандир кампирнинг қулоғига йиғи овози келди. Бу ким бўлди экан? Қайси қўшнисининг келини ё кизи бўлиши мумкин? Ҳадича отиннинг келини деса, бугун унинг дугоналари келиб, ой найзага келгунча ўйинкулги қилдилар. Саломатхоннинг кизи эса қишлоққа кетган. Ўз келинининг бўлса йиғлайдиган жойи йўқ: уй-жойи, кийим-кечаги — ҳамма нарчаси жойида. Ҳатто

рўзгор ишлари ҳам унинг зиммасида эмас. Куёви ҳам куёвмисан-куёв...

Кампирнинг уйқуси қочгандан кейин нима қилсин? Шуларни ўйлайди, ким йиғлаяпти, деб у ёқ-бу ёққа қарайди. У сўрининг чап биқинидаги кичкина дерзанинг тешигидан қараган эди — келинининг чироғи ўчмаган. «Йиғи бир оз қизғончилаб, бир оз яна уккиланиб давом этар, хотуннинг товуши кесилиб-кесилиб, ҳаққи тутқон каби чиқар эди». Кампир бу йиғининг оҳангини эс-эс эшитар эди-ку, аммо йиғловчининг йиғлаб айтган сўзлари унинг қулоғига кирмас эди. Ҳолбуки, йиғи аралаш бу сўзлар айтилмоқда эди:

«Олмай Қодиржон ўлсин,
Бермай отаси,
Ўстирмай — онаси!...»

Кампирнинг юраги ўйнаб, даричани аста очиб, ҳовлига кирди, сўнг оёқ учида келиннинг уйига яқинлашди. Йиғи келиннинг уйдан эшитилар эди. Эшик очиқ экан, кампир секин кирди.

«Ярим Оврупо йиғиштирилган бир уйда икки кишилик катта сим қараватга яхши, қалин жой солинган, пастгина бир жовон устида тўртинчи чироғ ёниб турар эди. Қизил шоҳи куйлак, қоп-қора сочлари ерларда судралган ёш келин қарават ёнида йиғлаб-йиғлаб, қабарган кўзларини енги билан артиб турар эди».

Чўлпон шу лаҳзага қадар воқеани табиат манзаларини тасвирлаш ва кампирнинг хаёлларини жонлантириш орқали очмоқда эди. Энди қайнона билан келин юзма-юз келганларида, хикояда ўз-ўзидан диалог ҳам пайдо бўлади. Аммо ғоят сиқик ва лўнда сўзлардан таркиб топган бу қисқа диалог инсон дилини пайхон қилиб юборади:

« — ... Айланай, болам, Қодиржон қани?

— Қодиржонни сўраманг, онажон... Мана, келин бўлиб келганимга бир ярим ойдан ошқон бўлса, шу бир ярим ойнинг ичида икки кечагина бирга бўлдик... Бошқа кунларда ҳар кеча кута-кута тонг отдириб юбораман. Шунча кун чидаб келиб-келиб, мана бу кун ўз қадримга ўзим йиғлаб юбордим. Қандоқ қилай? Мен одам эмасми?»

Келин кампирни: «Онажон, мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлиб келдимми?» — деган сўзлар билан қарши олган эди. Кампир унинг сўнги, алам билан тўла қалбидан отилган сўзларини эшитгач, «қариган-қуриган кўзларига йироқ-йироқ ерлардан кки томчи ёш келди. Бутун танини, бутун аъзоларини босиб, эзиб, сидириб келган у икки томчи ёшни енги билан артгандан кейин:

— Отаси ҳам шундоқ эди, кизим,» — деди.

Хўш, Қодиржоннинг отаси ҳам, ўзи ҳам нега уйга кеч қайтишади? Улар қандай ташвишлар билан банд? Турмушнинг қайси ечилмас тугунлари туфайли улар уйга тонг отганда қайтишган ва қайтишмоқда? Бу саволларга жавоб кутиб толикмаймиз. Кампир билан келин ўзаро дардлашиб ўтирар эканлар, Қодиржон маст ҳолда тентираклаб кириб келар экан, китобхонда, яъни бизда пайдо бўлган саволларга — маст эмасми — бундай телба-тескари жавоб беради:

«Где, где моя Анна, где моя Аннушка?»

Бу беўхшов сўзлар ва Қодиржон таратган бадбўй хиддан исловотхонанинг ифлос нафаси келади.

«Қизил шоҳи куйлак, қопқора сочлари ерларда судралган» ифбатнинг, нафосатнинг, меҳригиёнинг кадрили оёқости қилиб, отасининг ифлос одатини давом эттирган Қодиржон бу лавҳада қандай разил инсон сифатида гавдаланса, ўн гулидан бир гули очилмаган келин ҳам шундай шафқатталаб, меҳрталаб бир инсон ўларок кўринади. Йўқ, у разиллик олдида улуғвор бир қоя сингари қад кўтармайди. Балки разилликдан озор чекаётган, разилликка қарши кураша олмаётган, шунинг учун ҳам мададга, кўмакка мухтож бир аёл сифатида, «Олмай Қодиржон ўлсин, бермай — отаси, ўстирмай — онаси!» деб йиғлаб турган аёл сифатида гавдаланади. «Ҳамма тинч ва роҳат уйқуга толғон», ҳатто «эшончанинг ҳовузи бўйидаги толлардан туриб ҳасрат ва қайғуларини ҳар кеча ўқийтурғон» булбул ҳам эрта тўхтаган бир замонда бу аёлнинг фарёд ва фиғон чекиши унинг фожиаси оддий фожиалардан эмаслигини кўрсатади.

Чўлпон нафис қиёслар (келин ва булбул), тарихий экскурслар (келин ва қайнона), ижтимоий зиддиятлар тасвири (келин ва Аннушка) орқали кичик бир ҳикояда ўзбек хотин-қизларининг инкилобталаб тақдирини улкан санъаткорларга хос маҳорат билан очган.

Умуман, Чўлпон ҳикояларида, бутун ижодида бўлганидек, қиёс тасвир воситаси сифатида катта роль ўйнайди. Чўлпоннинг «Қор қўйида лола» ҳикояси қизалоқларнинг тўп ўйинларини тасвирлаш билан бошланади. Дугоналари билан тўп ўйнар экан, Шарофатхон тўпнинг қандай қилиб ҳовузга тушиб кетганини билмай қолади. Тожи қассобнинг қизи учун бир бутокни синдириб, у билан сувни ўз томонига тортиб, тупни сувдан чиқариб олади. Шунда Шарофатхон «Хув, қочмай ўлгур, тутилдингку!» дейди беихтиёр. Унинг бу сўзлари Тўтихонга наша қилади. «Ҳай, бунда нима ёзиқ? Бунинг жони бўлмас...» — дейди у Шарофатхоннинг шунчаки сўзларига жавобан. Аммо ҳикояга тўп ҳам, Тўтихоннинг бу сўз-

лари ҳам шунчаки киритилмаган. Ёзувчи воқеаларни марварид донасидек ипга териб борар экан, икки хотинлик, ёши отасидан ҳам улуғ эшоннинг Шарофатхонга уйланмоқчи бўлгани маълум бўлади. «Шунча оғирчилик йилларда, қиммат, касод вақтларда ишини тарақлатиб келган», аммо ўтган йили баҳорда отаси ёлғиз кизини ўз саждагоҳи бўлган эшонга беради. Шу тарзда Шарофатхон бояги тўпдек отилиб, «ҳазрат эшон»нинг икки хотинлик ҳовузига келиб тушади.

Чўлпон айниқса Шарқ халқлари тарихида тез-тез учрайдиган бу адолатсизликни тасвирлар экан, буюмлар (тўп) билан кишилар ўртасидаги умумийликни, айти пайтда улар ўртасидаги фарқни ҳам қиёсий тасвир орқали ёрқин кўрсатишга уринди. Мана, қизга ёзувчи томонидан берилган таъриф: «Шарофатхон ...шу тегранинг кўркликда, чеварликда, шўхлик ва ўйноқликда битта-ю биттаси эди. Маҳалла-кўйнинг ўспиринларидан иккита-учтаси бир ерда йиғилсалар, топган-тутганлари шул Шарофатхон масаласи бўлур. «Бу қиз қайси худоёрлақангани бўлур экан, кимнинг уйини обод қилар экан?» деб бош оғритарлар эди.» Ун етти яшарлик баҳорнинг тирик тимсоли бўлган ана шу қиз тўй оқшомида келин бўлиб келганида, уни куёв деган манави тасқара кутиб олади: «Бир вақт, — ёзади Чўлпон, — оппоқ соқолли, қари, бўшашган бир чол (куёвтўра) устига зарбоф тўн кийиб, катта ўрама белбоғ боғлагани ҳолда бирмунча оксоқол муридлари ўртасида секингина судралиб, аравага яқинлашди.» Текин томошага келган халқ: «Кўтаринг-а, куёв почча, кўтаринг-а!» деб гўё уни шарманда қилмоқчи бўлганида, «чол титрак кўлларини аравага узатиб» қизни кўтармоқчи бўлади. У ёш, невараси тенги қизни кўтариб, бир-икки одим юради ҳам. Ана шу шармандали манзаранинг гувоҳи бўлган икки ёш йигит тўй кечасидан кейин эшоннинг эшигидан чиқар эканлар, бундай изҳори дил қиладилар:

«— Хух-ху, кўча жуда қоронғи-ку!

— Шунга айтгил-а. Осмонда ҳам дорига битта юлдуз топилмайдир!

— Юрабер, бу кеча худди эшонбобонгнинг кўнглидек бўлди-да!..

— Нимасини айтасан? Отасининг уйи куйсин, одам эмас экан!

— Соқолини оппоқ тутадек қилиб, неварасидек бир қизни аравадан кўтариб олишини қара, киши чидамас экан...

Шу чок, — давом этади ёзувчи, — бир бурчакда кўча

пойлаб ётган Мамат қоровул йиғлагандай қилиб хуштагини чалиб олди-да:

— Нимасини айтасиз, йигитлар, дунё ўзи шундай тесқари экан... Лоланинг устига қор ёғди!.. — деди.

Ҳикояда тасвир этилган воқеа шундан иборат. Лекин, аввалги ҳикоядан фарқли ўларок, бунда фақат қизнинг тақдири билан боғлиқ персонажлар тилга олинибгина қолмай, улар тўғрисида етарли даражада маълумот ҳам берилган. Хусусан Самандар ака — Шарофатхоннинг отаси образи аниқ бўёқларга эга.

Машъум тўй арафасида эшоннинг уйида бўлиб ўтган зикрдан кейин у хонақога келиб, меҳроб олдида савлат тўкиб ўтирган пирини кўради. Эшон «қутли боши»ни куйи солиб ўтирар, икки ёнида учтадан олти ҳофиз, ўн беш нафар чамаси муридлар, ташқарида эса шовқинтўпалон: биров кўй етаклаган, биров сарпа. Йўлдош-бойвачча эса ўн ботмон гуруч, битта яхши улоқчи от, бош-оёқ кийимни эшонга назир қилиш учун олиб келган. Ҳўш, бечора эшон нима қилсин?! Бир замонги бойликлари, уч файтуну кашқаю йўрғаларидан ҳеч бақо қолмаган. Унча-мунчани беришни эса ўзига эп кўрмайди... У ана шундай «руҳий изтироб»да экан, эшоннинг совчи юборганини эшитиб, ёлғиз қизини эски файтунга кўшиш имкони пайдо бўлганидан боши осмонга етади. Агар «Ойдин кечаларда» ҳикоясида Қодиржон ойдек келиннинг кадрига етмай, уни кимлардандир сарқит бўлиб қолган Аннадан паст деб билса ва унинг иззат-икромини ер парчин қилса, бу ҳикояда Самандар ака — Қодиржонга оталикка ярайдиган қария — гулдек қизини ўзидан ҳам кекса чолнинг сассиқ кўйнига назир ўрнида солиб кўяди.

Бу ҳар икки ҳикояда эркак зотининг вакиллари бўлган қахрамонлар хотин-қизларнинг бахт-саодатига зомин бўлган кишилар сифатида майдонга чиқадилар. Чўлпон улар қоқоқ кишилар бўлгани учун эмас (Қодиржон, масалан, ўзини қоқоқ деб билмайди, у айрим тенгдошларига нисбатан хатто «олға» кетган: ароқ ичади, унча-мунча ўрисча гапиради, иславотхонани эса ўз уйи қилиб олган), йўқ, иллатларга тўла, чириган ва чиркин замоннинг кўзгулари, тимсоллари бўлганлари учун бири хотинига, иккинчиси қизига оддий инсонча яшаш бахтини бера олмайдилар, деган хулосага келади. Шунинг учун у Октябрдан кейин ҳам давом этаётган ана шу шармандали ҳолга, шармандали ҳаёт тарзига, хотин-қизларга нисбатан шармандали муносабатга қарши туғён кўтаради.

«Новвой киз» ҳикоясида тасвирланган воқеа эса бундан ҳам даҳшатли. Бу ҳикоядаги бахтсиз қизнинг ҳам

исми йўқ. Шу холниг ўзиёқ Чўлпоннинг бундай бечора қизлар сонсиз-саноксиз эканлигини айтмоқчи, таъкидламоқчи бўлганига ишорадир.

Ҳикоянинг салбий қаҳрамони Ўлмасбой исмли қассоб бўлиб, у беш йилдан бери нон ёпиб, нон сотиб, кекса ва хаста онасини аранг боқаётган қизни алдаб, ўз уйига олиб келиб, унинг номусини барбод этади. Ёзувчи ўзбек адабиёти учун у қадар яқин бўлмаган, аммо жамоатчиликнинг эътиборини ўзига тортиши лозим бўлган бу мавзунини ёритар экан, ўқувчида новвой қизга нисбатан шафқат, қассобга нисбатан эса нафрат туйғуларини алангалатиш учун реалистик тасвир принципини — усулини танлаб олади. Аммо бу ўзига хос тасвир услуби бўлиб, натуралистик унсурларга эҳтиёж зарур бўлган ҳолларда ҳам ёзувчи ўзи танлаган йўлдан четга чикмайди, аксинча, яна қиёслаш усулидан фойдаланиб, рамзий образлар талқини орқали қиз бошига тушган кулфатни кўрсатади, унинг ҳақоратланиши ваҳший куч олдидаги ожизликнинг қонуний мағлубияти эмаслигини таъкидлашга интилади.

Ҳақоратланган қиз тоқчадан бир пиёлани олиб, титраган қўли билан Ўлмасбойга отади. Аммо Ўлмасбой бир тарафга сал қийшайиш билан пиёлани ёнидан ўтказиб юборади-да, «баланд ғурур билан» қахқаха отади. Чўлпон бу икки бир-бирининг хундор душмани бўлган кучни шу дақиқада қуршаган туйғуларни тасвир этишга ошиқмайди. Аксинча, у вазиятга фалсафий нуктаи назарда қарамоқчи ва баҳоламоқчи бўлади. У ёзади:

«Денгиз шу қадар буюклиги билан ҳаммавақт қирғоклардан енгиледи. Аччиғи келганда, ғазаби кайтганда, зўр-зўр тўлқинлар, кичик-кичик мавжларни қирғокнинг тош-метин гавдасига қараб отади. Қирғок, юқориларга кўтарилиб кетган мрамар қирғок кошқи пинагини бузса! Бечора тўлқинлар, мавжлар синиб, майда-майда бўлиб, яна денгизнинг кўксига тушади. Денгиз уларни яна силаб-сийпаб, бошини бир ерга қовуштириб, тўплаб, яна қирғокка отади. Яна бўлиниш, яна парчаланиш... туганмас олишиш!

Қиз-денгиз Ўлмас-қирғокнинг пўлат танига кичкина бир пиёлани ёлғиз бир дафъагина отди. Шунда ҳам бу жонли қирғок чап берди-да, мўрига тегиб парчаланган бечора пиёла бўлди. Шундан сўнг қиз-денгиз ўз ожизлигини билди...»

Чўлпон қизнинг ўз ожизлигини билиб, «қаҳр ва ғазабини ўз танига сингдириб олиб», паранжисини бошига

ташлаб, физиллаб эшикка чиккани ҳақида хабар берад экан, яна фалсафий ҳаёлларга эрк беради:

«Оҳ! Зиндонга кирганларнинг осонликча чиқишлари мумкинми? Бўри чангалига тушганни кўйиб юбориш учун яратилганми? Шер кўлига тушганни кўйиб юбориш учун яратилганми? Аждар — агар бор бўлса — бутун шухратини марҳамат орқасида чиқарганми? Чуқур жарлар, юксак қоялар, ваҳимали учуримлар... одам боласини беллаб, кўтариб, юксакларга олиб чиқмоқ вазифасини кўрадиларми? Қилич ўпич берадими? Ханжар пешонангизни силайдими? Чаён наштарга ўхшаш игнаси билан чокин-гизни тикадими? Йўқ!..»

Бундай лирик чекиниш асарга беҳуда киритилмаган. Бўри ўз ўлжасини осонлик билан кўйиб юбориши мумкин эмас. Ўлмасбойнинг эса бўридан кам жойи йўқ. Шунинг учун у яна...

Ўлмасбой-бўри новвой қизнинг номусини ражиб ётганида, унинг онаси ўлим тўшагида эди. Ўша куни сўфи одамларни «фалоҳ»га чақирган вақтда унинг жони узилди. Ғариб кампирнинг вафот этганини ҳам, секингина дафн этилганини ҳам ҳеч ким сезмади, аммо қизнинг аллаким билан «ўйнашиб юргани» хабари эл-юртга тарқалди. Бечора қиз икки йил ичида икки бор эрга тегиб чиқди. «Бурунроқ унинг ёшлиги, хусни, тозалиги, бир оз умиди бор эди; энди у нарсалардан ҳеч бири қолмади. Сўнгги эридан чиққан вақтда устида бир қатор эски кийими, бошида худо урган бир паранжи-чиммати қолиб эди. Ундан икки-уч ой ўтгач, паранжи-чиммат ҳам ташланди. Энди эски, йиртиқ бир қатор кийим, эзилган юрак, чарчаган гавда, гангиган эсгина қолди...» — деб хабар беради ёзувчи.

Лекин «ҳужум» йиллари етиб келган эди. Хотин-қизларнинг инсоний ҳуқуқларини поймол қилувчиларга қарши кураш ўти ёқилган эди. Ҳаётда рўй берган ана шу ўзгариш туфайли Ўлмасбой қишлоқдан сут олиб келган бир қизнинг номусини бузгани учун суд жавобгарлигига тортилади. Судда новвой қиз ҳам сўз сўраб, «Бир кун... Бир кун...» деган сўзлардан бошқа калимага тили келмаса-да, суд Ўлмасбойнинг мудҳиш айбларини аниқлаб, унга муносиб жазо беради. Ёзувчи ҳикояни яқунлар экан, яна ўша лирик чекинишга, аниқроғи, денгиз ва қирғоқ образларига мурожаат этади:

«Яна суд бўлганда, денгиз-қиз кўллардай жим туриб сўзлади.

Қирғоқ ағдарилди.

Тоғ йиқилди.

Денгиз мавжлари ва тўлқинларини кучоғига олиб, уларни қирғоклардан саклаш, кўриқлаш қайғусига ботди...»

Чўлпон бу ҳикояда нозик бир мавзунини қаламга олар экан, доноларча иш тутиб, натуралистик тасвир ускуналаридан мутлақо ҳолис бўлган тасвир санъатини намойиш этди. Рамзлар, қиёслар, шамалардан у шундай катта маҳорат билан фойдаландики, натижада новвой кизнинг таҳқирланиши ҳақидаги ҳикоя жиноятнинг жазоланиши тўғрисидаги ҳикояга айланиб, некбин ранглар касб этди ва бу ранглар ҳикояга ўзгача бир жило, ўзгача бир тароват бағишлади.

Агар 1927 йилда ёзилган бу ҳикоя ёвузликнинг жазоланиши билан тугаган бўлса, 1929 йилда эълон қилинган «Гавҳарой» ҳикоясида яна ўзбек хотин-қизларига нисбатан қулларча муносабат тантана қилади. Аслида, Чўлпон аввалги ҳикояда ҳам «ёзилган юрак, чарчаган гавда, гангиган эс»нинг қайта туғилишини тасвир этмаган. Зеро, ёвузликнинг жазоланиши билан новвой кизга бахт қуши қайтиб келмаслиги аниқ...

«Гавҳарой» ҳикоясида тасвир этилган воқеа ҳам инкилоб арафаларига оид эмас, у ҳам 1929 йилда содир бўлган. Инкилобдан кейин кечган ўн йилдан зиёд вақт ичида ўзбек хотин-қизларининг тақдирида деярлик ҳеч қандай ўзгариш юз бермаган. Айниқса кишлоқларда ўша-ўша зулм, ўша-ўша бойлар, ўша-ўша одатлар яшашда давом этган. Рўй берган бор-йўқ ўзгариш, ҳикояда тасвирланишича, фақат Гавҳарой билан Уроқбой ўртасидаги муҳаббатнинг хийла ошқора тус олганидир. Шунда ҳам Гавҳарой Мулла Худоёрдан совчи келганида, ўзининг Уроқбойни севишини, фақат унга турмушга чиқиши мумкинлигини ҳеч кимга айта олмаган: «Чунки, бу халқ олдида айб, уят-ку! Жамоат эшитса, нима дейди?»

Кўрамизки, бу ҳикояда ҳам кампирнинг ўлиб, дафн этилганини билмаган, аммо новвой кизнинг ким биландир «ўйнашиб қўйгани»дан хабар топган кишилар тарихий «фон»ни ташкил этадилар. Бошқача айтганда, бу даврда ҳам ана шу онгсиз, миш-мишдан бошқа нарсани кўрмайдиган ва эшитмайдиган омма, тўғрироғи, бир тўда кишилар жамиятнинг ахлоқ мезонини белгилаб, шу даққи юнусдан қолган мезонга риоя этмовчи кимсаларнинг орзу ва умидларини бўғиб келадилар. Гавҳар ҳам ана шу муҳитнинг, ана шу мезонларнинг қурбони бўлди. Лекин шу билан бирга уни маҳв этган, унинг кўнглидаги муҳаббат гулини топтаган кучлар орасида яна бир яширин унсурлар йўқ эмас эди.

бу хикояда айрим шамалардан маълум бўлишича, унинг мухаббатини қозонган йигит ҳукумат маъмурлари томонидан бир йилга бадарға қилинади ва худди шу факт орасида Мулла Худоёрдан совчилар келади. Аслида, Гавҳаройга Худоёр эмас, балки унинг акаси Мулла Бозор — Янгикўрғон районида от чиқарган давлатманд бой бошиқ бўлган эди. Аммо «олти хотинлик Мулла Бозор Гавҳарни ўзи учун сўрашни ўзига эп кўрмай (тўғриси, отасидан ҳайиққанидан), укаси Мулла Худоёр учун сўратишни муносиб кўрган» эди.

Гавҳарой орадан ўн ой ўтгач, Мулла Худоёр улоқда отдан йиқилиб ўлгандан сўнг, отасининг уйига қайтиб, «у лаҳатдан қайтган» Ўрокбой билан яшашни орзу қилади. Аммо укасининг ўлиб, Гавҳарнинг бева қолганидан севинган Мулла Бозор унинг бу сўнгги орзуси йўлида тўнаноқ бўлиб олади. «*Ҳукумат кишиларининг* (таъкид бизники — Н. К.) *оғзини кўпдан мойлаб қўйғони*» унинг жонига оро кириб, Гавҳарой у қўйган тузоқдан чиқолмай қолади.

Бу хикояда тасвирланган воқеа замирида ўзбек хотин-қизларининггина эмас, Чўлпоннинг ҳам шахсий фожиаси ётади. У Октябрь инқилобидан кейин ўзбек хотин-қизларининг тақдирида кескин ўзгариш бўлишини кутган эди. Аммо ўзи гувоҳ бўлган воқеалар шуни кўрсатдики, инқилобдан кейин ҳукумат тепасига чиқиб олган раҳбарларнинг аксари халқ манфаати йўлида курашувчи кишилар эмас экан. У яна эски ҳаммом, эски тосни кўриб, Гавҳаройлар сингари умидсизликка берилди. Лекин у ўзидаги ана шу маъюсона ҳолатни — сўнган ё сўнаётган умидларини тасвир эта олмас эди. Шунинг учун ҳам у хикояда Гавҳарой билан Ўрокбойнинг мухаббатига алоқадор, «ана шу» мухаббатдан мунаввар бўлган табиат манзараларини тасвирлашга ва шу нурли манзаралар тасвири орқали китобхон қалбига некбин туйғулар сочишга интилди.

«Гавҳарой» Чўлпоннинг совет воқелигини тасвирловчи сўнгги ҳикоясидир. Езувчи бу хикояда сўнг Октябрдан кейинги воқеликда рўй берган барча воқеа ва ҳодисаларни олқишловчи асарларни ёзишга мажбур бўлди. У аввалгидек эркин қалб билан ижод этиш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Лекин у 30-йилларнинг ўрталарига келиб, яна ўзбек хотин-қизларининг тақдири билан боғлиқ дардларини айтиб қолишга уринди. У икки китобдан иборат «Кеча ва кундуз» диалогиясини ёзишга киришди. Афсуски, Чўлпоннинг олтин бошига яқинлашиб келаётган сиртмоқ туфайли бу ажойиб романнинг фақат

биринчи қисми «Кеча» номли китоби нашр этилди, ҳодос. Романнинг «Кундуз» деб аталиши дозим бўлган иккинчи китобининг тақдири эса қоронғи. Бизни бир кишиларнинг айтишича, бу асарнинг терилган нусхаси мажжуд бўлган, аммо 1937 йилнинг қора қиличи уни сочиб юборган. Аммо бизнинг фикримизга қура Чўлпон мажжур романнинг иккинчи китобини ёзиб улгурмаган. Аво ҳолда, у 1937 йил февралдаги нутқида бу қисمنى ҳам тилга олган ва бу асар, эҳтимол, ёзувчининг тинишув пайтида олиб кетилган асарлари рўйхатида қилган бўларди. Бундан ташқари, «Кеча»нинг 1936 йил октябрь-ноябрь ойларида босмадан чиққанини эйтиборга одам, парчанд «Кундуз» ёзилган тақдирда ҳам унинг қолган ярим йил ичида (Чўлпонга қарши қураш авж олган бир шароитда) босмага қабул қилиниши ва терилиб чиқиши амримаҳол эди.

Аммо гап бунда эмас, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романини ёзишдан мақсади ўзбек хотин-қизларининг «Хужум» йилларида озодликка чиқиши ва фоний бахт-саодатга эришишини тасвирлаш эмас эди. У кўзда тулган аросий гоа романнинг биринчи китобидаёқ маннинг тугал ифодасини топган. Чўлпон фақат ўзига бўлажак хужумнинг олдини олиш ниятидагина «Кундуз»ни ёзмақчи бўлган.

Чўлпоннинг бу романи ёзилиши тарихдан бир оав хабардор бўлган адабиётшунос Сотти Хусайн ўзининг «жиной иши» бўйича 1941 йил 5 декабрда бўлиб ўтган терговда, бу масалада, хусусан, бундай сўзларни айтган: «Кунларнинг бирида Чўлпон мени «Кеча» деб номланган романининг айрим парчаларини тинглашга тақлиф этди. Чўлпон ўзининг боғида романнинг биринчи ва иккинчи бобларини ўкиди, бу бобларда эса табиат гоат гўзал тасвирланган эди. Аммо мен асосий сюжет чизиғини англаб ётолмадим ва Чўлпон бошқа сафар романининг қолган қисмларини ўкиб беришга ваъда қилди. Унинг тушунтиришига қура, «Кеча» романининг фақат биринчи қисмининггина ташкил этади, асарнинг иккинчи қисми эса «Кундуз» деб аталажак. Чўлпон бу сўзларни айтган экан, уни яна утмиш тўғрисида ёзаяпти, деб айбламаслиқлари унун романи шундай иккига бўлишга мажжур бўлганлигини сўзлади».

Сотти Хусайн Чўлпон билан бўлган бу унрашув тўғрисида тўғри маълумот бераётганлиги унун унинг сўзларига ишониш дозим бўлади. Демак, романининг «Кундуз» деб номланган кейинги қисмининг ёзилмаганлиги ёхуд нашр этилмаганлиги уни тугалданмаган асар сифатида баҳолаш хато эканлигини кўрсатади.

Афсуски, ушбу рисола учун ажратилган ҳажм бу гўзал асар тўғрисида мириқиб ёзиш имконини бермайди. Лекин, шунини таъкидлаш керакки, Чўлпон ҳикояларида катта бадий куч билан тасвирланган ўзбек хотин-қизларининг тақдири бу романда ўзининг марказлашган бадий инъикосини топди. Шу маънода «Кеча» романини инқилоб арафасидаги, ҳатто инқилобнинг дастлабки йилларидаги ўзбек хотин-қизлари ҳаётининг бадий қомуси деб аташ мумкин.

Чўлпоннинг биз тилга олган насрий асарлари бошдан-оёқ ўзбек аёлларининг ҳаётига бағишланган. Умуман, Чўлпон қаламидан чиққан бадий асарларнинг қаймоғини ана шу роман ва ҳикоялар ташкил этади. Чўлпон бу асарлари билан янги жамиятни қуришга киришган авлод аввало ўзбек хотин-қизлари яшаётган зиндонни бузиши, Қодиржонлару Ўлмасбойларнинг бели ва билгидаги кучни жамият учун фойдали ишга сафарбар этиши ва аёлларимизнинг ҳақиқий хуррият ва инсоний бахтга эришишини таъминлаши лозим, деган эзгу ғояни ифодалади. Бу ғоя мавжуд адолатсизлик ва зўравонликдан ўзларини тирик машъалаларга айлантираётган бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган.

Чўлпон ўзининг бутун ижоди билан жабрдийда ҳақиқатга малҳам бўлишга интилди. Уни Ҳамза сингари, Йўк, Бехбудий ва Фитрат, Сўфизода ва Авлоний, Қодирий ва Ҳамзалар билан биргаликда ғафлатдан уйғотишга, икки ёқлама зулм кишанларидан халос бўлиш учун курашга сафарбар этишга уринди. Унинг ижоди ана шу олижаноб мақсадга тамомила бўйсундирилган эди.

Порла, Тонг юлдузи!

1938 йил 3 октябрь... Ўлимга маҳкум этилганлар хонаси... Маҳбусларни тергов қилиш, қийнаш билан ўтган узундан-узоқ кечалар ортда қолган пайт... Аллақачон оқ ўлимга рози бўлган, бирдан-бир орзу қилгани ўз бошига тушган қонли, фожиали савдоларни унутишга, абадий фароғат оғушига киришга ошиққан Чўлпон неча кундан бери назоратчининг сўнгги бор чақиришини кутмоқда. Ҳатто ўлимни кутган пайтингда ҳам вақтнинг аччиқ ичакдек чўзилиши кишига алам қилар экан. Ана, назоратчининг оёқ товушлари эшитила бошлади. Чўлпон худди дарёга яқинлашган ташна кишидек лаблари билан нима учундур тамшаниб олди. Лекин бу сафар ҳам оёқ товушлари у ётган хона олдида тўхтамай, ўтиб кетди.

У ўзининг сўнгги қуни қандай кечишини билмас

эди. Уни ҳам олиб бориб кўрсатганлари оҳаклик сув тўла бочкага ташлаб ўлдиришлари ва унинг чириган жасади бўлажак маҳбуслар учун кўргазмали қурол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ехуд, унга айтганларидек, ишқор солинган ваннада уни ифлос бир сувга айлантиришлари ва бутун бир одамни, ҳатто у аллақачонок одам ҳисобидан чиққан бўлса-да, чиқинди сувдек оқизиб юборишлари ҳам ҳеч гап эмас. Балки Аъзам Айюб сингари қопга солиб, юқори қаватдан паҳда уйилиб ётган ғиштлар устига улоқтириб ўлдирарлар... Чўлпон ҳар қандай ўлимга ҳам тайёр эди...

Назоратчининг оғир этиклари йўлакдан ўтиб кетгач, у яна хаёлга берилди. Бу конхўр дунёга келганига пушаймон бўлди. Отасининг гапига кириб, мударрис ё мутавалли бўлганида, бу азоблар уни четлаб ўтган бўлармиди? «Йўқ, — деди у ичида, — тоза ҳаво олиш учун олиб чиққанларида, қанчадан-қанча дин арбоблари-ю эски мактабда таҳсил олган муллаларни кўрдим. Энг яхшиси, туғилмай, бу азобларни кўрмай ўтиш!» — у қилган хулоса шу бўлди. Сўнг отаси, онаси, бувиси олдидаги гуноҳлари ёдига тушди... Ўша кунни, отасининг мол-дунёсини мусодара қилиш учун келганларида, ўрис сокчи тинтув пайтида олинган қимматбаҳо ашёларни унга ишониб вақтинча қолдирган, ўзи эса қўшни бойнинг уйига уни талон-торож қилиш учун миршаблар ва комсомоллар билан кирган эди. Шунда отаси: «Ўғлим, манави нарсалар вақти келиб ёмон кунимизда аскотиб қолади. Бояги ўрис келгунча яширайлик», деди. Чўлпон эса унамади: «Ўрис аскар янги ҳукумат номидан келган. У менинг виждонли эканимга ишонди. Энди мен унинг ишончига путур етказсам, нима одам бўлдим?» деб қайсарлик қилди. Отаси ялинди-ёлборди. Бўлмади. Ахийри, икки кўлини юзига обориб, «На отани, на мусулмончиликни билмаган сендек ўғлим йўқ. Илоҳи, умринг ўриснинг оёғи остида чирисин», деб дуойибад қилди.

«Худо бор экан-да, — ўйлади у. — Отамнинг сўзлари ижобат бўлди. Янги ҳукуматга, ўрисларга қанчалик дўст бўлишга уринмай, умрим шу ҳукуматнинг зиндониди тугайдиган бўлди».

Чўлпон шу тарзда ўтган ишлардан пушаймон бўлиб, азоб-укубатда яна бир қанча соатни ўтказди. У янги куннинг бошланганини ҳам билмай қолди. Энди кўзлари юмилган экан, эшик шарақлаб очилди. «Сулаймонов!» деб чақирди назоратчи. Сўнг унга ингичка бир тасмани берди. Чўлпон шу кунга қадар юрган-турганида ушлаб

юргани шимини тасма билан боғлаб эшикка чиқди. Махбусларни бир-катор килиб ховлига олиб чиқдилар. Улар машинага тушганларидагина бир-бирларини кўрдилар. Чўлпоннинг ёнида Фитрат, унинг ёнида Фулом Зафарий, сал нарида Отажон Хошим ва бошқа эски кадрдонлар ўтирган эдилар. Соқчилар чурк атмаслик ҳақида бўйруқ беришди. Машина қоронғи Тошкент кўчалари бўйлаб суқди. Чўлпон қаерга келганларини билмади. Алвасти кўнрикми, Бўзсув этакларими — танимади. Махбуслар машинадан тушганларида, уларга аталган қабр казиб кўйилган эди. Фитрат домла хўнграб юборди. Чўлпон уни овулмоқчи бўлди, у ўзининг ҳам кўзларидан шашқатон ёшлар оқиб, тили қадимага келмади. Махбуслар бир-бирлари билан кучоқлашиб хайрлашмоқчи бўлишди. Аммо ўрисми, татарми, бир аскар вақт зикр эканлигини барибир улар нариги дунёда кўришажағларини айтиб, уларнинг видолашишларига ижозат бермади. Чўлпон ҳлим ҳақида, адолатсизлик ҳақида ўйламаслик учун бошини тик қилиб осмонга қаради. Кўкда, қорқора кендағи юлдузлар орасида таниш Тонг юлдузи нақнаб турар эди.

Шу пайт ўк овозлари тун бағрини хали тилиб улгургани ҳам йўқ эди. Чўлпон йиқилди.

Бу воқеа 1938 йилнинг 4 октябрида рўй берди. Жаллодлар ўлик махбусларни бир қабрга наридан бери ташлаб улар устига оҳак тўкиб, сўнг тупроқ ташлашди.

Халк узок йиллар мобайнида бу махфий гўристонни четлаб ўтди. Бу ерда бўлган қонли фожиани кўрган ёшитган киши ҳам давлат жиноятчиси бўлиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Чўлпонларнинг, Фитратларнинг, Қодирийларнинг қаерда дафн этилганлиги билан ҳеч ким шуғулланмади. Бугун уша гўристон ўрнида Тошкент телемарказининг маҳобатли миңораси қад кўтариб, бу маразни гир ураган боғ яшил шох-шаббалари билан шовуллаб турибди. Аммо бахтсиз ўзбек ёзувчиларининг хоқи поклари бояги оҳак ердамида чириб, тупроққа қўшилиб кетганми ё телемарказни барпо этиш пайтида уларнинг азиз бош чаноклари бошқа ерга олиб бориб ташланганми, бундан беҳабармиз.

Ўзбек халқи ўзининг улўғ шахидлари хотираси олдида бир умрга қарздор. Ўзининг улўғ фарзандларини ўз вақтида ҳимоя қила олмаган халқ жуда бўлмаса, улар хоқини тўлаб, сталинча қатағон йилларида қурбон бўлган Шахидлар қабристонини барпо этиши ва Номаълум жангчи

хотирасини эъозлагани сингари, улар ёди олдида ҳам хамиша бош эгиб, улар куйлаган ғояга содиқ эканликлари хакида қасамёд килиб туришлари лозим:

* * *

Яқинда йирик адабиётшунос олимлардан бири: «Ешлар Чўлпоннинг ким ва қандай ёзувчи эканлигини билмаганлари ҳолда уни осмон барабар кўтариб юришибди. Холбуки, Чўлпон яшаш ва ижод қилишда давом этган бўлса, Ғайратийчалик ҳам кадр-қиммати бўлмас эди», — дебди.

Бугун Чўлпоннинг айрим асарлари 30-йиллардагидек ўзининг хушбўй атрини таратмаслиги мумкин. Нафақат Чўлпоннинг, балки 20- ва 30-йилларда яшаган бошқа буюк ёзувчиларимизнинг ҳам айрим асарлари ўз умрини ўтаган. Бугун хандон бўлиб очилган Абдулла Ориповнинг ҳам, Эркин Воҳидовнинг ҳам барча асарларини яшашда давом этмоқда, деб бўлмайди. Одамлар сингари, асарлар ҳам маълум бир умр ичида яшайди. Аммо шундай асарлар ва шундай ижодкорлар бўладики, улар умри беўлчовдир. Умид қиламизки, Чўлпон ҳам шундай ёзувчилар силсиласига қиради.

Минг афсуски, Чўлпон бошига, адабиётимиз ва халқимиз бошига тушган фалокатлар туғайли унинг мёроси тўла сақланиб қолмади. Лекин ҳозирнинг ўзидаёқ Чўлпон қаламига мансуб асарлар — таржималар билан бирга — ўн жилдлик куллийетни ташкил этиши маълум бўлди. Худо хоҳласа, Чўлпоннинг 1997 йилда нишонланажак 100 йиллиги муносабати билан унинг ана шу ўн жилдлик асарлари у севган ва ҳаётини бағишлаган халқига тақдим этилади.

Чўлпон, атиги қирқ йил яшади. У қирқ йиллик умрининг аксар даврини бўғовда ўтказганига қарамай, ёниб ижод қилди. Унинг асарлари замирида ётган ва хамиша барҳаёт қолувчи ғоя инсон руҳининг озод бўлишидир. Афсуски, инсоният ўз тарихининг бугунги тараққиёт нуктасида ҳам ана шу руҳнинг озодлигига эришган эмас. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қила олувчи сиёсий тузум ҳали ҳам орзуларнинг орзуси бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг 1922 йилда ёзилган «Кўнгиш» шеърисида қаламга олинган мавзу ҳали-ҳануз эскирган эмас. Шoir бу шеърда шундай ёзган эди:

Кўнгиш, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг?

Ҳақорат дилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Қишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди синмасми?

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсен:
Қишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур туғилгонсен!

Бугун мамлакатимизда ҳақиқий демократия учун ҳаёт мамот кураши кечаётган бир пайтда Чўлпоннинг бу шеърида куйланган руҳиятнинг ҳуррияти билан боғлиқ ғоя айниқса долзарб аҳамиятга молик. Агар улуғ шоирлар бўлмаса, халқнинг миллий озодликка, руҳнинг эркинликка талпиниши фақат қабрлар шаклида авлоддан-авлодга мерос бўлиб қолар эди. Аммо халқнинг бахтига, унинг орзу-армонларини куйловчи, уни шу орзу-армонлар йўлида курашга уйғотувчи шоирлари бўлади. Ана шундай шоирлардан бири бўлмиш Чўлпон бир шеърида қишанга мурожаат этарок бундай ёзади:

Қишан, гавдамдаги излар буюн ҳам битгани йўқдир,
Темир бармоқларининг доғи буткул кетгани йўқдир!

На мудҳиш, на совук-махнус, на кизганмас кучоғинг бор,
Башар тарихининг ҳар саҳфасида конли доғинг бор!

Юмилмас кўзларининг ҳар бири бир элни қаҳр айлар:
Фақат бир борлигиндирким, бутун борликни захр айлар!

Шоирнинг бу шеърдаги лирик қаҳрамони ҳам унинг ёлғиз ўзигина эмас. Бу лирик қаҳрамон ортида бутун бир халқ ётибди. Чўлпон шу халқнинг оёғидаги қишанни парчаламасдан туриб, уни озодликка олиб чиқиш, жаҳондаги илғор ва бахтиёр халқлар қаторига олиб чиқиш мумкин эмаслигини билган.

Бугун бошқа миллий жумҳуриятлар сафида ўзбек диёрининг ҳам миллий мустақиллиги учун кураш бормоқда. Халқ ва унинг раҳбарлари орадан олтмиш йил ўтганидан кейин Чўлпон ва Чўлпонлар куйлаган ғоянинг асл моҳиятига етиб, миллий мустақилликка эришмай туриб, халқнинг эрта тонгдан ярим сахарга қадар қилаётган меҳнати самараларига эга бўлиши ва шу меҳнатнинг роҳатини кўриши мумкин эмаслигини тушундилар. Шунинг учун ҳам бугун Чўлпон ва Чўлпонлар куйлаган ғоя халқимизни ёруғ ва юксак уфқлар сари илҳомлантирмоқда. Демак, Чўлпон ва Чўлпонлар бежиз яшамаганлар, ижод этмаганлар ва уларнинг жанг майдонидаги ўлими ҳам бежиз кетмаган.

* * *

Хурматли китобхон! Қўлингиздаги рисола муаллифи Чўлпон ҳаёти ва ижодининг айрим саҳифаларини Сизнинг кўз олдингизда тиклаш ва жонлантиришнигина ўз олдига мақсад қилиб олди. Бу рисолада тилга олинган баъзи бир фактларга кейинчалик тарих аниқлик киритиши ва бойитиши, хуллас, XX аср ўзбек адабиётининг улугвор сиймоларидан бири — Чўлпон ҳақидаги бор ҳақиқатни тиклаши мумкин. Бусиз унинг хотираси олдида авлодлар хамиша қарздор, адабиётимиз ва маданиятимиз тарихи эса хамиша кемтик бўлиб қолади.

Чўлпон ғоят серкирра ва ғоят меҳнаткаш ижодкор эди. Бундай серкирралик ва меҳнатсеварлик фақат олижаноб инсонларгагина мансуб бўлади. Фақат чин инсонларгина халқ ва унинг маданиятини юксалтириш йўлида ҳар қандай заҳмат, тўсиқ ва азоб-уқубатлардан қайтмайдилар.

Камина Чўлпон билан учрашган, у билан суҳбатда бўлган қайси бир бахтиёр замондоши билан сўзлашмай, у Сора Эшонтўраева ё Ҳалима Носирова ёхуд Тамара-оним бўладими, у Сулаймон Азимов сингари кекса партия ва меҳнат ветерани бўладими, уни улуг ва ажойиб инсон сифатида, ўз даврининг нурли сиймоси сифатида, халқининг кўз қораси-ю маданиятининг ёмби вакили сифатида таъриф ва тавсиф этди. Шу ерда Лазиз Азизоданинг сўзларини яна бир бор эслаш ўринли.

«Чўлпон, — деган эди у, — ўзига хос бир табиатга эга, таъбан шоир яратилган. Зийрак, вазмин, нозик ҳаёл, латиф ҳис, ҳаётнинг турли-туман гўзалликларини, нафосат ва латофатларини яхши сезган ва уларнинг шайдоси эди. Муҳокамада қизикқонликка йўл қўймаслик, бирор масаланинг муҳокамасида мантиқдан четга чиқмаслик, ҳамсуҳбатларининг аҳвол-руҳияси билан ҳисоблашиш ва уларнинг қалбини оғритмасликка тиришиш унинг фазилатларидан эди. Агар бир масалага норози бўлса, уни сўз билан ифодаламасдан, тийран ўйга толгандек вазият олиб, юзингизга оҳиста бир қараб қўяр эди. Унинг бу қараши кишига кўп фикрларни ожизона арз этгандек

туюларди. Мухитидаги ҳодисалардан, бадиий завқларини озуқалантирадиган асарлардан каттиқ мутаассир бўлиш ва ҳаяжонланишда Чўлпон алоҳида бир зот эди. У адабиётни жони-жаҳонидан севган ва адабий завқини тарбиялаган бир шоирдир. Чўлпон асарларидан унинг қалбини ўқиш қийин эмас. Шеър унинг қалбининг маҳбубаси эди. Унинг санъати самимийлигида, қиммати табиийлигидадир».

Чўлпонни яқиндан билган зиёлининг бундай таърифи уни бизнинг кўз ўнгимизда янада баланд чўққиларга кўтаради.

Биз агар тасаввур этганимиз Чўлпон чўққисидан хийла юқорига назар ташласак, унинг севдиги, унинг арши аълодаги тимсоли бўлган Тонг юлдузининг порлаб, чараклаб, нур сочиб турганлигини кўрамиз. Шунда: «Асло сўна кўрма! Доим порлаб, ҳаётбахш нурлар ёмғирини тўкиб тур, Тонг юлдузи!» дегимиз келади.